

פרק א

מקומה של הארמית בעברית החדשה

מתוך: פרקי עיון בעברית החדשה ובעשייה בה, משה בראשר

מבוא

א. הערות רקע

1. התגבשותה של העברית החדשה כמהות לעצמה לעומת רבדים אחרים בתולדות הלשון העברית – החל בעברית המקרא, עבור ללשון חכמים ולחטיבות אחרות של העברית וכלה בלשון ההשכלה – היא תהליך מורכב ביותר, ומשנתגבשה הלשון הספרותית החדשה כמוצאי המאה התשע-עשרה היא לא עמדה בעינה. חלו בה שינויים לא מעטים, שונים ומגוונים. כל הצצה קלה בכתיבה של סוף המאה ההיא וראשית המאה הקודמת מראה עד כמה נתרחקה הלשון כיום מדפוסים שנקרו לעתים או רווחו ממש בראשית התקופה החדשה בדורות התחייה. ואף הלשון המדוברת, ככל שאפשר להתחקות על גלגוליה בתקופה של למעלה ממאה שנות דיבור, אינה לשון אחידה. גם ממה שאנו יודעים כיום על לשון הדיבור בארץ (ובחו"ל) בדורות התחייה ולאחריהם לעומת לשון הדיבור בימינו אפשר ללמוד על הבדלים רבים שחלו בה במרוצת הזמן. לפיכך כל מי שחוקר את לשון דורותינו (או לשונות דורותינו) ייטיב עם עצמו ובייחוד עם המחקר אם יסייג את ממצאיו בכל עת באמירה "כך מצאתי אצל מקצת הכותבים" או "כך שמעתי אצל מקצת הדוברים"¹, שהרי מה שכותב סופר אחד אינו משמש

* פרסום ראשון: בלאו, הלשון העברית, עמ' 14–76.

חלק מפרק זה הוצג בהרצאה באקדמיה הלאומית הישראלית למדעים בח"י במרחשוון תש"ן (16 בנובמבר 1989). הייתה זו הרצאת הפתיחה בסדרת ההרצאות של שנת הלשון העברית שהתקיימו באקדמיה למדעים במלאת מאה שנה לייסוד ועד הלשון העברית.

1. ראיתי ליעקב בן-טולילה בסקירתו המצוינת (העברית המדוברת, עמ' 267), שקדם וסייג יפה את דבריו באמרו: "התכונות שאנסה לתאר להלן אינן נקרות, כמובן, אצל כל

בהכרח גם אצל סופר אחר, ופעמים שסופר אחד נוקט כמה סגנונות, ומה ששגור על לשונו של דובר זה אינו מהלך בפיו של דובר זה. משום כך ראוי להוסיף להרבה מן העובדות המוצעות כאן את אחת מאמירות ההסתייגות האלה.

2. בתהליך הגיבוש והעיצוב של אוצר המילים ושל מערכת הדקדוק בעברית החדשה בתקופה של למעלה ממאה שנות דיבור פעלו כמה וכמה כוחות: גורמי פנים וגורמי חוץ. המורשה רבת הדורות – לשון המקרא ולשון חכמים, לשון הגאונים והעברית של המתרגמים בימי הביניים, לשון השירה בספרד והעברית הרבנית וכן שפתן של חטיבות אחרות² – שימשה מקור יניקה מתמיד לטובי הכותבים הן בעיצוב תבנית הדקדוק הן בגיבוש אוצר המילים. ומוסף על אלה יש להזכיר את הלשונות שהעברית הייתה אתן בקשר של קיימה, כמו הארמית, הערבית, לשונות אירופה העתיקות והחדשות, ואין צריך לומר יידיש³ ושאר לשונות היהודים.⁴ כל הלשונות הללו השאירו את רישומן במיוחד

- הדוברים. הן אופייניות לדוברים שעשויים להיות שונים מאוד זה מזה. על כן צריך לקרוא בכל מקום את המשפט 'אצל מקצת הדוברים, גם כשלא הקפדתי לכתבו במפורש'.
2. כבר נכתב הרבה על זיקתה של העברית החדשה לחטיבות הלשון הקודמות ובייחוד ללשון המקרא וללשון חכמים, ולא כאן המקום להידרש לעניין זה. די בשלוש הפניות: בן-חיים, לשון עתיקה; רבין, לשון המקרא ולשון חכמים; רוזן, זמני הפועל (המחבר מפנה שם לעבודות קודמות שלו).
3. גם מידת השפעתן של לשונות זרות על העברית נידונה בחיבורים רבים, ולא נוכל לפרט בעניין זה. נסתפק ברמיזה אל קוטשר, העברית ובנות לווייתה (עיקר תשומת הלב במאמר זה ניתנה לארמית וליידיש) ואל צרפתי, התקרבות.
4. השפעתם של הספרדית היהודית ושל להגי הערבית היהודית לפזורותיהם על העברית החדשה לא נחקרה חקירה של ממש. אין ספק שבעברית המדוברת בפי חוגים סגורים של עדות ישראל ניתן לראות זיקות ללשונות הנזכרות באוצר המילים ובדקדוק, למשל: השימוש במבנה שם עצם מיודע + של + שם פרטי, כנגד שם פרטי + שם תואר, בעברית שבפי יהודים יוצאי מרוקו, כגון "החמור של יעקב" – "יעקב ה(מתנהג כ)חמור", "הטיפש של שמעון" – "שמעון הטיפש" ורבים כיוצא בהם. ויש מבנים וצירופים מלשונות אלו שבבואות שלהם הצליחו לחדור לעברית הישראלית הכללית, כגון "מימי מתושלח", "מימי אנטיוכוס", "בשנת תרפפו" שנשתלשלו מן הספרדית היהודית, כפי שהראתה שורצולד, ביטויים (דבריה אמורים במיוחד באשר לביטוי השלישי שברשימה). גם יהודית הנשקה הראתה בהרצאה מצוינת, שנשאה בשנת תש"ע, השפעות ברורות של הערבית היהודית המגרבית על דיבורם של בני העדה ואף על כתיבתם של מי שרצו לעצב דמויות של יהודים מהמגרב; ויש לקוות שהיא תפרסם בכתב את הבירור הזה.

באוצר המילים, אבל גם הדקדוק הושפע במידה זו או זו.⁵ אנו מצטמצמים כאן ועכשיו לנושא אחד בלבד, וגם בו רק לבחינות אחדות על דרך הכלל ועל דרך הקיצור. מבקשים אנו להתחקות על התפקיד ועל המקום שהארמית תפסה ותופסת בעברית החדשה במאה ויותר השנים האחרונות, וליתר דיוק למן הזמן שננטשה לשון ההשכלה ונתגבש הסגנון החדש ("הנוסח החדש"), הקשור במפעלם של מגדלי מוכר ספרים וחבריו ותלמידיו מראשית תקופת התחייה הלאומית.

3. כל מגע בין שתי לשונות משאיר את רישומו בלשונו של הכותב את שתיהן או המדבר בשתייהן, בין שמדובר באדם יחיד או במשפחה ובין שמדובר בחברה גדולה; והמפורסמות אינם צריכים ראייה.⁶ המגע בין הלשונות נותן את אותותיו תחילה באוצר המילים, ורק בשלבים מאוחרים הוא כובש כיבושים גם במערכת הדקדוק. פעמים שתחום סמנטי שלם או סוג מסוים של מילים שהיה חסר בלשון אחת פורץ אליה במלוא היקפו מן הלשון האחרת. ופעמים שהשאלות מקיפות תחומים רבים ומגוונים. מי שקרוב לחקר התחום יודע מה נבדל מגע לשוני בין שתי שפות רחוקות-מוצא ממגע כזה בין שתי לשונות קרובות-יוחסין. בסוג הראשון היסודות השאולים מוחשים ומזוהים ביתר קלות, ובסוג השני לא תמיד אפשר לקבוע מה שייך למורשה המשותפת לשתי הלשונות ומה שאול;⁷ למשל לא הרי השפעת היידיש על העברית כהרי השפעות הערבית והארמית עליה, והדברים עתיקים.

4. ואולם לא כל מה שנאמר לעיל על מגע בין לשונות יש בו עניין ישיר לכאן. אין הדברים תואמים במידה ניכרת את יחסי העברית החדשה והארמית. הארמית אינה

5. ראה קוטשר, העברית ובנות לווייתה, במקומות אחדים.
6. מאמריהם של האב (מקס) והבן (אוריאל) וויינרייך הם דוגמה נפלאה לחקר מגע בין לשונות (כגון בני חית; נוסח הסופרים; העברית האשכנזית), ובייחוד ספרו החשוב של אוריאל על לשונות במגע (וויינרייך, לשונות במגע). ונזכיר כאן את אסופת המאמרים המקיפה ושופעת הביבליוגרפיה פיליפוביץ', לשונות במגע, שהופיעה כחוברת מיוחדת של כתב העת *Folia Linguistica*; כלולות בה חמש-עשרה עבודות על לשונות במגע.
7. מאמר נכון בסוגיה זו הוא מאמרו של ממן, המרכיב העברי. הדיון הלשוני והצד המתודולוגי בו ראויים לשבח, אף שאין להבין מדוע ממן מצמצם את כוח האינטואיציה והחוש הלשוני של החוקר; גם הוא מודה שיש מקרים שההכרעה בהם אינה קלה. וראויים לכאן דבריו של א' וויינרייך (נוסח הסופרים, עמ' 56): "ובמידה רבה הוכרחנו לסמוך על חוש הלשון של עצמנו, שבלית בררה הוא סובייקטיבי".

חיה ומדוברת בפי יהודים זה יותר מאלף שנים (זולתי להגי הארמית החדשה בכורדיסטן, בעיקר בעיראק ובאיראן⁸), ולפיכך אין לדבר על מגע חי בינה ובין העברית שלנו. הקשרים בין העברית החדשה לארמית דומים בהרבה לקשרים שבין העברית החדשה ללשון המקרא או ללשון חכמים או לזיקה שבין לשונות היהודים לעברית (או לעברית-ארמית)⁹. מגבשי העברית הספרותית החדשה ומעצבי סגנונה, ובכללם מחיי הדיבור העברי, ניצבו לפני מאגר תרבותי רב היקף ועתיר שנים. מאגר זה כתוב עברית או ארמית או לשון כלולה עברית וארמית.¹⁰ עושר זה היה שמור לבעליו, מעצבי העברית החדשה, לשעתו או לשעתם; ושעה זו הגיעה. אחד ממבחניהם היה המשקל שניתן לכל אחד ממרכיביו של המאגר הזה וליכולת העשייה והחידוש בו. ושוב אנו חוזרים ושואלים: מה המקום שתפסה ותופסת הארמית בעברית החדשה?

ב. חקר התחום

5. הנושא נידון בעבר בכמה מחקרים, אחד המרבה ואחד הממעט. בדרך כלל ראשוני הנדרשים לשאלת מקומה או השפעתה של הארמית בעברית החדשה

8. להגים חשובים אלו, שנחקרו בחלקם בעבודותיהם של מורי פרופ' יעקב פולוצקי ז"ל, של יונה צבר ושל מורתי פרופ' אירנה גרבל ז"ל ולאחרונה גם בעבודותיהם של שמואל פסברג, של ג'פרי כאן, של חזי מוצפי ושל אחרים, חשובים מצד עצמם וחשובים לחקר הארמית החדשה בכלל, והם זורעים אור חשוב על הארמית המזרחית באלף הראשון לספירה. אבל עניין של ממש אין להם עם הנושא שלנו.

9. דבר פשוט וידוע שהמרכיב העברי בלשונות היהודים כולל יסודות ארמיים רבים, ודי להזכיר כאן את דבריו הבהירים של א' וויינרייך: "אנו כותבים בקיצור 'עברית', אך כוונתנו לאותה הרכבה קֶשֶׁת-ההפרדה של עברית וארמית, שיהודי אשכנז הורגלו לקרוא כאחת 'לשון קודש'" (וויינרייך, העברית האשכנזית, עמ' 242 הערה 4). מה שנאמר על העברית המשוקעת (=עברית-ארמית) בידיש כוחו יפה לכל לשונות היהודים.

10. הרבה נכתב על הלשון המעורבת עברית וארמית הן בתלמודים הן בעברית הרבנית. דבר ברור הוא באשר לתלמודים שהעברית רוב והארמית מיעוט; ועדיין הדברים צריכים ברור וליבון. גם מהותה של המזיגה בין שתי הלשונות בעברית הרבנית בימי הביניים טעונה לימוד. וכבר התבטא בעניין זה קלוזנר: "רוב ספרי חכמינו עד ימי 'המצחצחים' במאה האחרונה הם בלילה של עברית וארמית ללא שיטה" (קלוזנר, לשון חיה, עמ' 48). ויוזכרו כאן גם דבריו של ליפשיץ: "בימי הביניים, לרגלי עסקם המרובה של אבותינו בספרות התלמודית, חדלה שמירת-התחומים אף בדקדוק, ויש סגנונים מן הדורות ההם, שהם קרובים להיות ללשון תערוכת. צורות ונטיות ארמיות ועבריות משמשות כאן בערבוביה" (ליפשיץ, לשאלות הלשון, עמ' 20).

שילבו בעבודתם המתארת גם את הזווית הנורמטיבית, ופעמים שזווית זו היא העיקר בהצגת הדברים; עיקר אמירתם מתמקד בפסיקת הלכות איסור והיתר בשימוש בארמית. לעומת זאת מחקרים שנעשו בדורנו נקיים מכל פסיקת הלכה, והם מסתפקים בתיאור הממצאים ובניתוחם הבלשני, איש איש על פי טעמו ועל פי דרכו, הכול בתחום הקורפוס שנבחר לבדיקה ולעיבוד.

6. פרץ סמולנסקין ובדור שלאחריו יוסף קלוזנר דנו בסוגיה מבחינת הכמות ומבחינת הדקדוק. סמולנסקין כותב ב"השחר" (יא [תרמ"ג], עמ' 276):

זה אשר יבחר במלות תלמודיות¹¹ יצדק במעשהו [...] אם יקח מהן את הנחוצות באמת [...] אם רק מלים בודדות יקח, אז עליו לעשות להן בנטייתיהן ובמין ובמספר כחק בשפת עבר [...] המעשיר את שפת עבר על-ידי מלות ארמיות וסוריות כיוצא בהן מבני-שם (גם שפת-ערב במשמע) תבא עליו ברכה, אם לא יפריז על המדה ולא ישחית דרך שפת עבר.¹²

וקלוזנר מדגיש:

חייבים אנו להשתמש בהן בצורות עבריות גמורות [...] דבריו הצודקים הללו של סמולנסקין מחייבים את סופרינו, שכדי להראות את התנגדותם למליצה התחילו נוטים אל הקצה השני ולהשתמש במלים מעין "לעיל", "לקמן", "מאידך גיסא", "בשלהי-קיץ" ועוד, בשעה שיש בעברית המלים "למעלה", "לפנינו" או "להלן", "מצד שני", "בסוף הקיץ" ועוד [...] יש לשאול, גם את "הארמיסטים", מפני-מה הם מפריזים על המידה במלות תלמודיות, ששורשיהן הזרים אינם ידועים לרוב הקוראים העבריים, מעין: "מילתא זוטרתא", "מקדמת דנא", "ותו לא מידיו" [...] בשעה שיש להם מלים עבריות: "דבר קטן", "משנים קדמוניות", "ויותר אין דבר".¹³

11. ברור שהכוונה ב"מלות תלמודיות" למילים ארמיות, כפי שמתברר מהמשך הדברים.

12. מובא אצל קלוזנר, לשון חיה, עמ' 39.

13. ראה שם. בניסוח ראשון הוא כותב:

עלינו להשתמש בהן בתבניות עבריות גמורות [...] דבריו הצודקים האלה מחייבים את סופרינו, אשר גם הם, למען הראות את התנגדותם להמליצה, החלו להטות אל הקצה השני ולהשתמש במלים "כאן", "עכשו", "לעיל", "לקמן",

ובמקום אחר הוא אומר דברים מפורשים על לשונם של כמה מן הסופרים:

ארטר, מאפו וסמולנסקין הפריזו במליצות מן התנ"ך; גורדון, אברמוביץ והכותבים בסגנונותיהם הפריזו במליצות מן התלמוד והמדרשים, עד שלשונם חציה ארמית וחציה עברית.¹⁴

ואף מטיף הוא במקום אחר:

אחד העם צריך לטהר את סגנונו מצורות לשון תלמודיות-ארמיות.¹⁵

7. רא"ם ליפשיץ נדרש לסוגיה פעמיים. תחילה בקיצור נמרץ בוויכוח הגדול שהיה בוועד הלשון בשנת תרע"ג (1913) באשר לדרך העשרת אוצר המילים

"המתן", בשעה שיש בעברית המלים "פה", "כעת", "למעלה", "לפנינו", "חכות" [...] מדוע יפריזו על המדה במליצות תלמודיות, שמלותיהן הזרות אינן מובנות לרוב הקוראים, מעין: "מלתא זוטרתא", "היינו דאמרי אינשי", "מקדמת דנא", "ותו לא מידי" [...] בשעה שיש להם מלים עבריות: "דבר קל ערך או מצער", "זהו מה שאומרים בני אדם", "משנים קדמוניות", "ויותר אין דבר" (קלזנר, שפה חיה, עמ' 28-29; ההדגשה שלי).

המילים שהדגשתי מצינות שינויים מסוגים רבים שהכניס המחבר במהדורה השנייה וכן השמטות, ויותר מכול מעניינת התפקחותו של קלזנר ממה שחשב תחילה במהדורה קמא לארמית, כגון המילים העבריות פֶּאן וְעֶכְשָׁו, שהושמטו בצדק.

14. קלזנר, לשון חיה, עמ' 91. ועוד הוא אומר: "כדי לכתוב בסגנון של גורדון, אברמוביץ [...] צריך אדם להיות בקי גדול בתלמודים ובמדרשים ובכל הספרות העתיקה והחדשה כגורדון או אברמוביץ" (שם, עמ' 91-92). וראה גם "קלזנר, חדושי מלים וחדושי לשון", זר"ה (תרפ"א), בייחוד עמ' 50-51. הדברים האלה חוזרים ונכתבים גם במאמרים אחרים שלו (עניות מתוך עשירות; ארמיסמים).

15. קלזנר, לשון חיה, עמ' 94. הארכתי בהבאות מקלזנר מפני שהוא היה ראש המדברים בהתנגדות לארמית. וראויים לכאן גם דבריו אלה:

אם יש לך דבר, שמרחיק את הקוראים הפשוטים מן הספרות העברית, הרי זה – המלות והביטויים הארמיים [...] למה צריך קורא פשוט לדעת, שהמלות "בלאו הכי" פירושן "בלא כך", או "קמחא דפסחא" הוא "מעות חיטים" [...] ודאי, אין המלות הארמיות גרועות ממלות לועזיות בודדות, שלשון אחת שואלת מחברתה [...] כל זה נותן רשות להשתמש במלה ארמית או בביטוי ארמי בשעת הדחק, כשאין מלה או ביטוי עבריים במקומם, או לשם חידוד ומליצה (קלזנר, עניות מתוך עשירות, עמ' 107).

וראה גם קלזנר, ארמיסמים.

בעברית – מן הערבית או מן הארמית או כרעיונו המוזר של בן-יהודה על ידי יצירת מילים מלאכותיות¹⁶ – ויותר מכול בכירורו המעמיק "לשאלות הלשון". תחילה הוא סוקר בקצרה את יחסי העברית והארמית במהלך הדורות וקובע שהארמית "השפיעה עלינו רוב טובה"¹⁷ באוצר המילים. ברוב התקופות עמד הדקדוק העברי בעינו, והשפעת הדקדוק הארמי לא שלטה בו כלל, ורק בימי הביניים מוצאים טשטוש תחומין בדקדוק.¹⁸ אבל "תקופת ההשכלה שחררתנו מסכנה ארמית זו. היא דחתה כל צורה ארמית".¹⁹ ובהיותו משיא עצות נורמטיביות הוא ממליץ:

אם למלים מותרת לנו הארמית בלי שום הגבלות, הנה חייבים אנו לדרוש הרחקה מן הדקדוק הארמי, כלומר, שלא יכניס אדם הרכבה של שתי מלים ומעלה, שהיא ארמית במליה ובשימושן ושלא יטה פעלים ושמות וכנוייהם על פי הדקדוק הארמי.²⁰

וחוזר הוא ומפרש שם: "עיקר השמירה הוא מפני צורת הנטיה הארמית. פריצת הגדרים בנוגע לדקדוק עלולה לתת ללשונונו אופי של ז'ארגון, אם לא נשמור על סגנונו, שיהא עברי גמור בדקדוק".²¹ ליפשיץ אף הציע בכירורו כיצד לטפל בקבוצות המילים שבאו מן הארמית: מיליות, פעלים, שמות. ויותר מכול הטרידה אותו שאלת תווית היידוע הארמית, שכן כמעבר (במיוחד מן הארמית הבבלית) אל העברית לעתים קרובות נתפרשה תווית זו פירוש מוטעה: שם מיודע בזכר

16. ראה דבריו של ליפשיץ בתוך זו"ל ד (תרע"ד), עמ' 20.
17. ליפשיץ, לשאלות הלשון, עמ' 19. אותן מילים עצמן כבר מופיעות בדבריו בוועד הלשון: "כאשר קרבנו אל הארמית אחותנו, וזו השפיעה עלינו רוב טובה" (ראה המקום הנרמז בהערה הקודמת לזו).
18. ראה המובאה מליפשיץ לעיל בסוף הערה 10.
19. ליפשיץ, לשאלות הלשון, עמ' 20 למטה. והעירני ידידי פרופ' שמואל ורסס ז"ל על ההגזמה בדבריו של ליפשיץ באשר להיעדר הארמית בלשון המשכילים. ואכן מי שייזקק לקונקורדנצייה של העברית החדשה במפעל המילון ההיסטורי של האקדמיה ללשון העברית (במאגרים של המילון) יראה למשל מילים ושיבוצים ארמיים אצל לפין, חשבון הנפש, כגון "לעשות מהן גמיר סביר" (עמ' 89), "אגב גררא" (עמ' 20), "ונהי נמי שמספר מ"ט יכול להיות" (עמ' 38). נראה שדבריו של ליפשיץ מכוונים לרוב הכותבים ולדמויות הבולטות, כגון אברהם מאפו.
20. ליפשיץ, שם, עמ' 20–21.
21. שם, עמ' 21.

נתפס כשם בנקבה, כמו שאירע להלולָא, שהיא מעיקרה הלול בזכר בתוספת צורן היידוע אָא (ā), המשמשת בלשוננו כשם בנקבה: "ההילולה נערכה" וכדומה. ליפשיץ אף ציין עוד שמות, כגון פִּתְקָא, פִּנְכָא.²²

8. גם יצחק אבינרי נדרש להשפעת הארמית על העברית. במאמר שזו כותרתו, אחרי סקירת השפעתה על לשון המקרא ועל לשון התלמוד,²³ הוא מתמקד בהשפעה על לשון ימינו. בפרק זה הוא סוקר פעלים, שמות ומיליות שחדרו לעברית החדשה; אף הוא עמד על גזירה של מילים חדשות בעברית ממילים ארמיות, כגון חִקְלָאִי וחִקְלָאוֹת מחִקְלָא, צְלִיץ מצְלוֹתָא, קִיטָנָה מקִיט (קִיטָא), הִדְדִי והִדְדִיּוֹת מן אִהְדִי.

כמו כן הוא דן בהרחבה בשלושה סוגים של צירופי מילים: (א) כאלה שמן הנמנע לתרגום, כגון "בדחילו ורחימו", "סטרא אחרא", "לעילא ולעילא"; (ב) צירופים שייתכן לתרגמם, אך נראה שיפוג טעמם: "אין ספק שחובשי בית המדרש לא ירגישו ב'דין המלכות', 'בן-סמך', 'נסתייע הדבר' – אותו טעם שהם מרגישים ב'דינא דמלכותא', 'בר סמכא', 'אסתיעא מלתא' וכדו";²⁴ (ג) צירופים שתרגומם לעברית הכרחי, כגון "אניסא לא סמכינן", "שקרא לית ליה רגליין", שהומרו במקביליהם "אין סומכים על הנס", "שקר אין לו רגליים". וכך הוא מצייע לנהוג בצירופים ארמיים "שנוהגים לשרבבם לתוך הלשון העברית ללא שום צורך, ולפיכך חובה עלינו להמירם בעברית [כגון]: נכסי דלא נידי, אימתא דצבורא, קמחא טחינא [...] במקום כל אלה צריך לומר: מקרקעים [...], אימת הצבור, קמח טחון [...]".²⁵ צידוק להצעתו הוא מוצא בתרגומים שכבר נמצאו בספרות חז"ל. הוא מנה שבע-עשרה דוגמות במקורות הקדומים, כגון "פוק חזי מאי עמא דבר" (בבלי ברכות מה ע"א) ולעומתו "צא וראה היאך הצבור נוהג"

22. שם, עמ' 20-21.

23. אבל לא כל מה שנחשב ארמית בעיני אבינרי (ובעיני אחרים; ראה למשל לעיל סוף הערה 13) אכן הוא כזה. האומנם צורות הפעיל בשווא בעי"ן הפועל (אבינרי, השפעת הארמית, עמ' 275), כגון מְעַזְרִים (דברי הימים ב כח 23), הן בהכרח צורות ארמיות? וכלום עלייתן של צורות הנסתרות (יפעלו) והנוכחות (תפעלו) "ביחוד בספרים מאוחרים" במקרא והשתלטותן בלשון חכמים (שם, עמ' 276-277) הן ראיה להשפעת הארמית? ויש עוד פרטים כיוצא באלה שאינם ממין העניין.

24. שם, עמ' 287.

25. שם, עמ' 288-289.

(ירושלמי מעשר שני ה, ג [נו ע"ב]²⁶). הוא חותם את דבריו בקביעה: "כשם שבראשונות [=המילים הלועזיות] הוכח למעשה שרבוין קשה ומעוטן יפה, כן גם הצורות הארמיות: רובן מצא, מוצא וימצא לו חליפים עבריים, ומעוטן יוסיף לשמש בלבושו הארמי עד עולם."²⁷

9. גם ועד הלשון נקט עמדה נורמטיבית בעניין הארמית. בהשראת דבריהם של רא"ם ליפשיץ ושל ישראל איתן נתקבלה בשנת תרע"ג (1913) ההצעה לשאול מילים ארמיות אך בהגבלות ברורות בדקדוק:

המלים הארמיות עד כמה שהן נצרכות, במקום שאין למשג²⁸ מלה עברית – למלים האלה נותן הועד צורה עברית לפי דקדוק המלה ולפי משקלה. אם המלה כבר שגורה בלשון בצורה ארמית מניח ועד הלשון הצורה הקולית ומשנה צורתה הכתיבית לעברית, ומשנה המין אם נצרך, מזכר לנקבה ולהפך. ואם אין עוד המלה שגורה משנה הועד גם את צורתה הקולית של המלה לפי המשקל הארמי ומניחה במינה שיש לה בארמית.²⁹

26. מראה המקום אצל אבינרי (שם, עמ' 288) שגוי; הוא ציין בטעות לפאה ז, ה.
27. שם, עמ' 290 (וראה גם אבינרי, כיבושי העברית, בערך "ארמית"; אבינרי, יד הלשון, בפרק "השפעת הארמית" – באלה הוא חוזר על דברים שאמר במאמרו). וראה על מימוש תחזית זו של אבינרי להלן בסעיפים 29–31. גם אבא בנדויד, מעצב הנורמה המובהק בעשורים הראשונים אחרי קום המדינה, נקט עמדה בסוגיה זו:

מי שאינו יודע ארמית [...] מוטב שימשיך ידו ולא יסתכן בביטויים זרים שאינו מבין אותם ואינו יודע את דקדוקם ואת נטיותיהם. כאן הכישלון אורב בכל פינה. יומרה של למדנות סופה ביזיון. אבל אין לך ביטוי ארמי שאין לו מקבילה עברית מסורתית, מדויקת ונאה. כולן רשומות במילונים. לעולם התחליף העברי עדיף, ומטעם פשוט: מפני שהוא מובן יותר, גם לכותב וגם לקורא, וקריאתו ושימושו מחוסנים יותר מפני שיבושי דקדוק (בנדויד ושי, מדריך לשון, עמ' 146).

אמנם בנדויד מסייג את דבריו בראשיתם ל"מי שאינו יודע ארמית", אך הנימוקים, שכבר הועלו בסוף המאה התשע-עשרה בידי קודמיו (ראה לעיל סעיף 6), בדבר חוסר מובנותם של היסודות הארמיים גם לכותב גם לקורא, חוזרים ומובלטים כאן, והמלצתו להימנע מהם נחרצת (וכבר עמדה על גישתו זו אסתר גולדנברג בהערכת פֿעלו: גולדנברג, בנדויד, עמ' טו).

28. בזו"ל משמש, כידוע, הכתיב החסר שגיבש דוד ילין, למשל "משג" (=מושג).
29. זו"ל ד (תרע"ד), עמ' 78. דבריהם של ליפשיץ ושל איתן מופיעים קודם לכן בעמ' 16–36.

10. בדור האחרון נדרשו לסוגיית הארמית בעברית החדשה בשלוש עבודות גמר. שתיים מהן נכתבו זו אחר זו בידי שלום דוד וציון עוקשי, והן מיוסדות על חומר שנאסף מתוך מילון אבן-שושן³⁰ ונותח ניתוח בלשני נרחב ומעמיק. דיונו של דוד מבוסס על קורפוס גדול – כלל המילים והצירופים הארמיים בכל המילון, עם שהוא פוסח לגמרי על ניבים ופתגמים ארמיים; אף הוא נדרש לסיכומים מספריים.³¹ עבודתו של עוקשי מתרכזת בתמונת המילים הארמיות שנכנסו לעברית למן התקופה שלאחר ספרות חז"ל, אבל היא נצטמצמה לכלל הערכים הארמיים הפותחים באות אל"ף. כל ערך נבחן בהרחבה מבחינת תולדותיו ושימושיו, ואחר כך נלוו לו פרקים כוללים, כגון מיון מורפולוגי מפורט של הערכים.³² קדם לשתי העבודות הללו חיבור הגמר של יצחק ששר "הארמית שבכתבי מנדלי – מקורותיה ודרכי השימוש בה". עבודה מן הסוג הזה מעלותיה רבות: היא ממוקדת בקורפוס סגור ומקיף, ולכן אפשר להעריך את משקלה של כל תופעה, מה שאין כן כאשר אתה תלוי באוסף שעשה מחבר מילון שימושי כמילון אבן-שושן, ולא ברור היקף שימושה של כל מילה שנתלקטה במילון, וכאמור אף השיוך לתקופות במילון זה מרובה בעיות הוא. עם זה לא תמיד אתה משתכנע שהניתוח הבלשני בעבודתו של ששר הוא ממצה.

30. מילון אבן-שושן הוא מילון שימושי בעיקרו; הגדרותיו וההדגמות בו ראויות לשבח. עם זה יש בו בעיות כמה שנוגע לחלוקה לתקופות ולתיארוך הופעתם הראשונה של מילים וצירופים. ולא כאן המקום להאריך בדבר.
31. לפי הסיכומים שערך דוד – על יסוד מילון אבן-שושן, כאמור – הוא מצא ש"מתוך השוואה לכלל התיבות השייכות לחטיבת הספרות החדשה במילון אבן-שושן עולה, כי אחוז התיבות שמקורן ארמי בחטיבה זו הוא כ-3%" (דוד, משקעי הארמית, עמ' 150); וראה פירוט הנתונים שם, עמ' 147-150). אף שדבר ברור הוא שהספירות של ערכים במילון אינן דבר פשוט כל כך, יש בסיכום זה כדי ללמד משהו על היקף החומר הארמי במילונה של העברית החדשה. וראה להלן סעיפים 29-31 ונספח.
32. יושם נא לב שעוקשי ניסה להתחקות, כאמור, על מילים ארמיות שנכנסו לעברית למן התקופה שלאחר ספרות חז"ל. לפיכך משצירף ארבעה מקבצי רשימות של מילים ארמיות שנאספו מכמה קורפוסים, הוא כלל גם חומר מימי הביניים – משל שלמה הבלבי ומשל רש"י – על יסוד איסופים של חוקרים אחרים (ראה עוקשי, המילים הארמיות, חלק IV, עמ' א ואילך).

לסיכום, סוגיות חשובות נתלבנו בשלוש העבודות, וחבל שלא התפרסמו; וגם אם לא כל מה שאפשר להפיק מן החומר הארמי שעובד בהן אכן הופק, אין תרומתן מבוטלת. ואף זאת, ראוי לציין שמה שקבעו ששר ודוד באשר לניבי הארמית ולחיבורים העיקריים שהשפיעו על העברית החדשה עומד בתוקפו גם היום.³³

11. "מלון הארמית החיה" של ברוך קרוא (קרוא, מילון הארמית) הוא חיבור העומד לעצמו. אין בו דיון בסוגיה בלשנית כלשהי אלא אוסף של כשלושת אלפים ערכים ארמיים. מהם מילים יחידות ומהם צירופים וביטויים ארוכים (ובכללם פתגמים). כל הערכים מתורגמים לעברית ומלווים במראי מקום מן המקורות הקלטיים או מן הספרות החדשה (כשמדובר בביטוי מחודש למחצה, לשליש או לרביע, כגון הביטוי "מהכא להתם ומהתם להכא" מסיפורי יל"ג). לעתים יש בו מידע על מילים שנגזרו משרשים ארמיים בעברית החדשה (כגון קְיִטְנָה מן קִיט [קִיטָא]). לא תמיד נתברר לי מדוע נכללו מילים מסוימות במילון זה, למשל: כלום הכתיב של מוֹדְעָא באל"ף סופית הוא שעושה אותה ארמית או שמא זימונה בהקשר ארמי בתלמוד הבבלי (בבא בתרא מ ע"א) הוא שהכריע? ואיך נקבע שהמילה מְחוֹג היא ארמית – גם כאן רק על פי ההקשר (חגיגה ד ע"ב)? גם ניקודם של מילים וצירופים רבים ראוי לביקורת, למשל הניקוד המשובש נְפִקְת בְּרָא במקום נְפִקְת בְּרָא, סְפָרָא וְסִיפָא במקום סְפָרָא וְסִיפָא, לְיִשְׁנָא במקום לְשִׁנָּא; ואם מוֹדְעָא היא ארמית דין שתנוקד מוֹדְעָא. בכל אלה ודומיהן נתקיימו במילונו של קרוא נוהגי הארמית של "חד גדיא" בשפע ובמופלג.³⁴ ויש להדגיש שהוא הרחיב הרחבה יתרה את המושג "הארמית החיה": לא כל מה שנקרה בדרכו בספרות החדשה וגם חוצה לה אכן משמש בלשון החיה, ולא שימש אפילו לפני עשרות שנים, כשנכתב מילון זה.

12. כשבאתי לבדוק מחדש את הסוגיה, נדרשתי כמובן לעבודות הנזכרות ולאחרות, ומוסף עליהן – וזה העיקר – נזקקתי לכמה אוספים אחרים וכן לכמה וכמה טקסטים. מכלל האוספים שבדקתי אציין שלושה: (א) אוסף

33. ששר, הארמית שבכתבי מנדלי, עמ' 3-5; דוד, משקעי הארמית, עמ' 8-9. ראה להלן סעיף 15, אבל תן דעתך למה שנאמר אחר כך בסעיף 18.

34. בעצם, ניקודיו משקפים הגיות שרווחו ורווחות בדרך כלל בבית המדרש האשכנזי.

המילים שנתחדשו במשך כמאה שנה בוועד הלשון ובאקדמיה ללשון;³⁵ (ב) הקונקורדנציה לעברית החדשה מיסודה של האקדמיה ללשון – לצורך המחקר הזה רוכזו כל המילים שהוגדרו ארמיות;³⁶ (ג) המילון למונחי המשפט של מאיר שלי, שבחנתיו בעיון.³⁷ ועוד זאת, אף אני סקרתי מחדש את מילונו של אבן-שושן וחזרתי ובדקתי בו את מה שהוגדר ארמי או בעל זיקה לארמית.³⁸ בטקסטים שבדקתי כלולים יצירות מעטות משל מנדלי,³⁹ יל"ג, ברדיצ'בסקי, ביאליק, עגנון, הזו, משה שמיר, עמוס עוז ושולמית הראבן⁴⁰ וכן פרוטוקול של

35. עד כה כונסו לתוך האוסף רוב המילונים של ועד הלשון ושל האקדמיה ללשון העברית, אבל לא כולם. באוסף שנתלקט עד סוף תש"ע כלולים מעל 120 אלף מונחים.

36. הקונקורדנציה, פרי עבודתו של מדור הספרות החדשה במילון ההיסטורי ללשון העברית, מיסודת על יותר משמונים יצירות שנכתבו בשנים 1755–1920. לפי הנתונים שהעמידו לרשותי בשנת 1990 פרופ' ראובן מירקין, שריכז את מדור הספרות החדשה במילון ההיסטורי, ומר ציון בושריה, מנהל מדור המיכון באקדמיה, הקונקורדנציה כוללת 1,577,000 תיבות שנרשמו להן ערכים, בסך הכול 19,366 ערכים; כלל התיבות שהוגדרו ארמיות הוא 4,819, והן מעמידות כ-870 ערכים. הווה אומר: קצת יותר מ-3 פרומיל של התיבות הן ארמיות, ושיעור הערכים הארמיים כ-4.5 אחוזים. (במקום הקונקורדנציה של המילון שעמדה לרשות החוקרים ב-1990 עומדים כיום המאגרים).

37. בספירה גסה של כל המונחים במילונו של שלי (מונחי משפט) נמצא שהוא כולל כ-7,500 תיבות (מספר המונחים קטן, כמובן, מזה בהרבה). פחות מ-150 מונחים הם ארמיים או ארמיים למחצה, ובכלל זה יסודות ארמיים משוקעים בעברית (לביורר המונח "משוקעים" ראה להלן סעיף 19). למשל: פסיקתה (decree, עמ' 35), חומרה (aggravation, עמ' 12), הצהרת שְׁכִיב מְרַע (deathbed declaration, עמ' 35), עומקא דדינא או חורפא דדינא (legal acumen, עמ' 64), מכללא (implied, עמ' 8), בְּדִיעֵבַד (ex post facto, עמ' 44), תְּתִי, שְׁלֵתְתָא (inferior, עמ' 55), פְּלוּגְתָא (issue, עמ' 58), זְכוּת גְּבָרָא (jus ad personam, עמ' 60), זְכוּת חֶפְצָא (jus ad rem, שם), אֲנִן סְהָדִי (judicial notice, שם), חֲבוּרָתָא (pool, עמ' 78), אֲבָהוּת (paternity, עמ' 10); ראה להלן סעיף 23, נִיפֵק (give out, עמ' 39); ראה להלן סעיף 45, אִיתֵר (site, עמ' 94); ראה להלן סעיף 22. וראה מה שאנו מביאים ממילונו של שלי להלן (סעיף 22). יוער שבמקרים רבים מוצע המונח הארמי בצדו של מקביל או תרגום עברי; למשל בדוגמות שהובאו לעיל: המילה בְּדִיעֵבַד באה ליד לאחר מעשה, מפללא בצד משתמע, פְּלוּגְתָא עם נקודת המחלוקת, פסיקתה ועמה הוּרָא, וְצוּ.

38. רוב המובאות במאמר זה שלא צוין מקורן לקוחות ממילון אבן-שושן. אבל לא כל מה שהוגדר במילון זה ארמי הוא באמת ארמי; וראה מה שכתבתי לעיל בהערה 30.

39. כאשר למנדלי השתמשתי כמובן גם בעבודתו של ששר, הארמית שבכתבי מנדלי.

40. ראה פירוטן ברשימת הקיצורים הביבליוגרפיים.

ישיבה מן הכנסת⁴¹ ולקט נרחב של דוגמות מזדמנות,⁴² ובכללן חומר רב הנוגע לאונומסטיקון.⁴³

13. אין צריך לומר שהסוגיה מרובת פנים. הנושאים ונושאי המשנה המתחייבים מבירורו של החומר שנאסף, נתמייין ונבחן הם רבים. ברור לחלוטין שלא אוכל להיזקק אלא לחלק קטן שלהם. אני מצמצם עצמי לשלושה נושאים בלבד, וגם בהם אציע דבריי בראשי פרקים ובהדגמה מקוצרת.

אקדים ואעיר על דבר העשוי להיות מובן לאחד אך לא מובן לאחר. בהצגת-מבוא של הנושא, כפי שאני מבקש לעשות כאן, כדי לתת תמונה כוללת ככל האפשר של הסוגיה הנידונה כרכתי כמה גזרות של העברית החדשה לאורך מאה שנה ויותר; היינו: הלשון הכתובה והלשון המדוברת, זו הטבועה בחותם המחולן וזו שדבקה בנורמה המסורתית, זו שנכתבה בראשית תקופת התחייה וזו המהלכת בימינו, לשונם הפיוטית של סופרים⁴⁴ ולשונה היבשה כלשהו של העיתונות,

41. הכוונה לפרוטוקול של ישיבת מליאת הכנסת שיוחדה ללשון העברית לרגל שנת הלשון העברית במלאות מאה שנה להקמת ועד הלשון; הישיבה נתקיימה ביום שני כ"ד בתשרי תש"ן (23 באוקטובר 1989). פרוטוקול זה מייצג נאמנה את פני הכנסת באותה עת בכל המובנים (אני מודה לגב' ש' יצחקי, מזכירת יו"ר הכנסת, על שהעמידה לרשותי את הפרוטוקול הזמני יומיים לאחר הישיבה). אמנם זו ישיבה שהנואמים קראו בה את דבריהם מן הכתב ולשונם מסוגנת, אך בכל אופן מצאתיה ראויה לייצג חטיבה מצויה של לשון ימינו. במעמד זה דיברו בהרחבה חמישה חברי כנסת (דב שילנסקי, יו"ר הבית; יצחק נבון, שר החינוך והתרבות; וחברי הכנסת גאולה כהן, מיכאל בר-זוהר, יו"ר ועדת החינוך של הבית, וד"ר יהודה פרח; ויש גם דברים קצרים וכן קריאות ביניים של ארבעה חברי כנסת אחרים). הטקסט משתרע על יותר מעשרים וחמישה עמודים (כוונתי לחומר הכלול בפרוטוקול הישיבה מרגע כניסתו של נשיא המדינה מר חיים הרצוג ועד צאתו) וכולל פחות מחמישה-עשר יסודות ארמיים – יסודות משוקעים או משובצים (לביורור מונחים אלו ראה להלן סעיף 19), למשל: א' דחול המועד (כמובן כוונתי רק למילית הזיקה ד'), דהיינו, האולפנים, בריש גלי (בפי שילנסקי), ג'רדא (נבון), קרי וכתוב (כהן – ביטוי זה משמש בפי הדוברת בשינוי קל משימושו המקורי: "עלינו להודות [...] שלא אחת זועזעו כותלי הבית הזה משיבושי לשון – קרי וכתוב, שיבושי לשון"), בלשון סגי נהור (בר-זוהר), עברית צחה ורהוטה (פרח; ראה להלן סעיף 45).

42. ליקטתי יותר מ-1,500 יסודות ארמיים מסוגים אחדים מלשון העיתונות (מתוך כמה מאות כתבות ומאמרים שכתבו רבים) ומלשון הדיבור (בשיחות מזדמנות ובהאזנה לעת מצוא לרדיו) במשך תקופה קצרה יחסית, ובייחוד בשלושת החודשים שקדמו למועד ההרצאה.

43. ראה להלן סעיפים 32-35.

44. ברור שיש סיבות טובות להפריד בין הכתיבה האמנותית המשתקפת בספרות (סיפורת

והכול בקיצור נמרץ. כמוכן לא טשטשנו את התחומים בין הגזרות השונות זו מזו. אבל לא בכל עת ראינו לגדור את הגדרות שביניהן, שכן לא תמיד הן מתוחמות וחתוכות, ומה שמשמש בכתיבתו של אחד ולא בדיבורו עשוי להיות שגור על לשונו של אחר; והמפורש אינו צריך פירוש.

מקורותיו של המרכיב הארמי ודרכי כניסתו אל העברית

14. המרכיב הארמי שחדר לעברית שלנו הגיע מכמה מקורות ובכמה אפיקים הן ללשון הכתובה על כל חטיבותיה הן ללשון הדיבור על רבדיה. פעמים הרבה הייתה הספרות החדשה מתווכת בין המקורות שמהם נשאבו היסודות הארמיים ובין חטיבות אחרות של הלשון הכתובה והעברית המדוברת. נציין כאן שלושה מקורות ואפיקים עיקריים: (א) המקורות הקלסיים; (ב) החיים; (ג) האפיק המכוון.

א. המקורות הקלסיים

15. המקורות הקלסיים, אלה שנכתבו עברית ואלה שנכתבו בחלקם ארמית או לשון מעורבת עברית וארמית, היו פתוחים לפני גדולי הסופרים ושימשו מאגר שסיפק את מרב היסודות הארמיים ללשון הספרות החדשה ומשם ללשון החיה. המשכילים יודעי הספר שבין דוברי העברית לא נזקקו, כמוכן, לתיווכה של הספרות החדשה. אלו ואלו – הסופרים ויודעי הספר – שהיו בקיאים בתלמוד ובמפרשיו הרבים, ראשונים ואחרונים, וראש לכולם רש"י, שהתמצאו בפירוש רש"י לחומש, בספרי הלכה ובחיבורי דרוש, בזוהר ובספרי מסתורין אחרים, בקטעים הארמיים המהלכים בסידור, במחזור ובחיים (כגון שטר הכתובה) ובמידה לא מבוטלת גם בארמית המקרא ובתרגומיו – העבירו אל העברית מילים וצירופים לרוב.⁴⁵ בְּדִיעַבְד, תִּיקוּ, אֲדַרְבָּה, לְעִיל וְלִקְמָן, פְּשִׁיטָא וּבְשִׁלְמָא, דְּהִינּוּ,

ושירה) ובין הכתיבה העניינית ולשון הדיבור. אלה שתי רמות לשון בדלות במטרותיהן ובשימושים שהכותב (והדובר) משתמש במילה. ואולם במאמר פרוגרמטי הבא לסכם את אשר נעשה וגם להציע בירורים מחודשים וכיוונים במחקר לא ראינו עצמנו פטורים מלנסות לנגוע בכל סוגי הכתיבה, הן על יסוד חקירות קודמות הן על יסוד עיונים משלנו. בצדק העיר שלום דוד שדרכי החדירה מן המקורות ללשון החדשה לא תמיד היו במישרין, אלא באמצעות צינורות משנה, כגון הביטוי "סייעתא דשמיא": הוא מצוי בגמרת הבבלי (כתובות סג ע"ב) ומצוי בתפילת "יקום פורקן" לשבת שבנוסח אשכנז (ובנוסח ספרד של

מִהַדוּרָא וְרַבּוּתָא, "תרתי דסתרי", "שקל למטרפסה", "דינא דמלכותא דינא" וכיוצא בהם הגיעו אל העברית החדשה מן המקורות הקדומים דרך הספרות החדשה ובאמצעות יודעי הספר.⁴⁶ ומה פלא בדבר: אדם עשוי לא רק לכתוב כדרך שהוא מדבר ולדבר כפי שהוא כותב, אלא גם לכתוב ולדבר על פי מה שהוא קורא, במיוחד כשקריאתו ולימודו שקודים ומתמידים. מי שמשנתו בלימוד המקורות הייתה סדורה וערוכה, לשונותיה – עברית וארמית – היו כלים מוכנים ומזומנים לו כשבא לכתוב עברית ולדבר עברית.

ב. החיים

16. אפיק אחר שדרכו חדרו יסודות ארמיים ללשונו הוא החיים עצמם. כוונתי לשאיבת מילים וביטויים מלשונות היהודים, וראש לכולם יידיש.⁴⁷ המעבר אל העברית החדשה בכתב ובעל פה צמח מתוך הוויה יהודית בעלת מציאות לשונית מורשת. הלשונות שדיברו בהן היהודים היו ספוגות מרכיב עברי ומרכיב

החסידים), ו"אף שהמקור הראשון קדום יותר ממשנהו, אין ספק, כי לשון התפילה דווקא היא שהייתה הגורם העיקרי לחזירתו לספרות העבה"ח [=העברית החדשה]" (דוד, משקעי הארמית, עמ' 9).

46. אין מניעה להניח שכמה מן הדוגמות שנתפרטו לעיל חדרו דרך היידיש (ראה להלן סעיף 16).
47. המילים העבריות והארמיות שביידיש נתלקטו בעבודות רבות, ודי להפנות אל בירנבוים, יידיש; טבוב, היסודות העבריים; בן-נון, העברית שביידיש; וויינרייך, נוסח הסופרים; וויינרייך, העברית האשכנזית; וויינרייך, בני חית; וראה גם אבינרי, השפעת הארמית, עמ' 289 הערה 17. מקצת מהדוגמות שאני מביא כאן מבוססות גם על ידיעה אישית. וכבר הדגישו חוקרים שלא כל הגלויות של דוברי יידיש היו שוות בהיקף היסודות העבריים-ארמיים ששימשו בהן. ואלה דבריו של ליפשיץ בעניין זה:

תכונותיה של היהודית-האשכנזית הן תכונות של לשון-תערוכת ותכונות של דיאלקט עממי. מטבע לשונות-תערוכת, שיתמעטו בהן היסודות המעורבים כשתפסק היניקה מן המקור המשפיעם. היסודות העבריים נתרבו וקבלו צביון מיוחד בחוגים של לומדים ושל חסידים, ונתמעטו בה במדה שנתמעט העסק בתורה. ונתקרב הז'ארגון אל הגרמנית דוקא בארצות רחוקות מגרמניה, כגון רומניה, הונגריה ואמריקה, מפני שנתמעטו בה שם היסודות העבריים (ליפשיץ, לשאלות הלשון, עמ' 18 הערה 2).

ולעניין זה עיין גם וויינרייך, העברית האשכנזית, עמ' 60–61 (סעיף כו) והערות 32–34. והם הם הדברים באשר לערבית היהודית וללשונות יהודים אחרות. במקום שהייתה תורה מצויה, ובייחוד בפיהם של תלמידי חכמים, רבו המילים העבריות והארמיות, ובמקומות שנתרחקו יהודים מן היניקה מן המקורות היהודיים נתמעטו גם היסודות הללו (ראה למשל בר-אשר, מוליץ"א, עמ' 150–153, סעיפים 7–12, וכן עמ' 266–270, סעיפים 10–14).

ארמי; פעמים שהמרכיב הארמי עיבר צורתו, פשט את הוראותיו הקודמות וקיבל הוראות חדשות בתוך לשונות הדיבור היהודיות. מְמִילָא, בְּרַ מְנָן, סְגִי נְהוֹר, אֶרְחִי פְּרַחִי, מְסֶתְמָא, מְהִיכָא תִיתִי, רַחְמָנָא לִי צִלָּן,⁴⁸ אִיפְכָא מְסֶתְבָּרָא, שהיו שגורים בפייהם של דוברי יידיש, מצאו את דרכם גם ללשון הספרות גם ללשון הדיבור. לעתים קרובות אפשר לחוש בכיור בעקבות התיווך של היידיש במעברם של יסודות כאלה לעברית שלנו, כגון הטעמת מלעיל המשמשת עד היום בביטויים כאלה, לא רק בפי יהודים יוצאי אירופה או בפי צאצאיהם אלא גם בפי יהודים יוצאי ארצות המזרח ובניהם ובכללם בני ישיבות ספרדיות. למשל: אֶרְחִי פְּרַחִי בהטעמת מלעיל: árxe párxé, וכן עוֹרְבָא פְּרַח, בערעור העיצורים הגרונים: úrva párax. וגם סימני הגייה אחרים שאפיינו את העברית שביידיש מוסיפים להדהד בפי דוברים רבים, כגון מְסֶתְמָא: mistóme. פעמים שהמבטא ביידיש נותן אותותיו גם בכתיב העברי: הצירוף מְהִיכָא תִיתִי של הבבלי (הוריות י ע"א) נכתב אצל מנדלי פעמיים "מהיכי תיתי" (ספר הקבצנים, צה ע"א; עמק הבכא, קמט ע"ב) ביו"ד במקום אל"ף. הגיית הקמץ הסופי הבלתי-מוטעם כ- e (mehéxa > mehéxe > méxe) היא שגררה את הכתיב ביו"ד.⁴⁹ אף הוראתו של הביטוי היא כמו ביידיש – "מהיכי תיתי" עניינו 'לא חשוב' (כשימושה של מִיילָא [*méyle*] בלשון הדיבור). ויש עוד מילים וצירופים רבים ששימושם כיום בפינו הוא כדרך ששימשו ביידיש ולא כהוראתם המקורית. למשל בְּרַ מְנָן משמע רווח שלו הוא 'נפטר', 'מת', כשם עצם לכל דבר, ומכאן

48. ביטוי זה ואחרים היו שגורים ועודם בפי דוברים של להגי הערבית היהודית ושל להגי הספרדית היהודית ובפי בני קיבוצים אחרים, והם משמשים כיום בדיבורם ובכתיבתם של יהודים כאלה. אבל על כורחנו נודה שיסודות כאלה נשאר במעגל הסגור של בני העדה הנוכרת, והשפעתם על העברית הכללית של ימינו מצומצמת. למשל, מי שיזדמן לחבורה של בני תימן בבית כנסת או בשמחה של מצווה ובזימונים אחרים יחוש כמה היא מתובלת במילים ארמיות ועבריות מורשות מימי דיבורם הערבי, אבל חדירתם לעברית הכללית היא שולית. וכך ביטויים שגורים כמו "ערובת פסח" (ṭəbbat bisah) – 'ערב פסח' ו"מעל כפור" (ma'ál kəbbur) – 'ערב יום כיפור' שבפיהם של יהודי לוב ותוניסיה נשאר תקועים בדיבורם של יוצאי הקיבוצים האלה בלבד. אבל יש להדגיש שרק מחקר מקיף, קפדני ויסודי של העברית המדוברת בחוגים של בני עדות שונות ובאזורים שונים בארץ יכול להעמידנו על מידת חדירתם של יסודות עבריים-ארמיים מלשונות היהודים ללשון (או ליתר דיוק ללשונות) הדיבור בארץ.

49. ראה ששר, הארמית שבכתיב מנדלי, עמ' 24.

הנטייה ליידע אותו: "הבר-מינן"⁵⁰ על פי הוראתו בידיש, הוראה שתועדה בספרות מוקדמת⁵¹ ומאוחרת,⁵² ואף מצאנו לצורת הריבוי שלו: "בר-מיננים"⁵³; אבל בפי הספרדים עדיין שומעים את הביטוי בהוראה המקורית – 'לא עלינו', 'חלילה' (מילולית: 'חוץ ממנו [מאתנו]'), והזו שיקע אותו בספרו "יעיש": "ומפתה, בר-מנן, את גופי לזנות". גם הצירוף אַיִפְכָּא מְסַתְפָּרָא כתואר לאדם הנוקט "עמדות מהופכות" הגיע דרך היידיש בהטעמת מלעיל של שני רכיביו.

ג. האפיק המכוון

17. האפיק השלישי הוא האפיק המכוון, והוא הפעולה הלמדנית של ראשוני הסופרים הכותבים עברית ושל ראשוני המניחים מונחים חדשים. פעולה זו רבת אנפין היא. היא כוללת גזירה של מילים חדשות ממילים או משרשים ארמיים וכן סיגול של מילים ארמיות בשינוי צורה או בשינוי הוראה לצורך השימוש בעברית שלנו, ובכלל זה יצירת צירופים וביטויים ארמיים חדשים.⁵⁴ למשל אתה מוצא אצל מנדלי את הצירוף "ערבא טבא" (ספר הקבצנים, קג ע"א)⁵⁵ בהשראת "צפרא טבא".⁵⁶ לצורך זה הוא אפילו אַרְם (עשה לארמית) את המילה העברית עָרַב ולא

50. ראה למשל ביאליק: "ה'בר-מנן' נשא במטת נסרים [...] כראוי ל'בר-מנן' הגון" (אריה "בעל-גוף", קיח ע"א-ע"ב).

51. "פעם אחת היה בר-מנן [...] בערב פסח" (מהרי"ל).

52. ראה לעיל הערה 50.

53. "שבויים ערומים, שחורים כבר-מיננים" (שלונסקי).

54. ברור שעדיין אנו תלויים בעבודות של איסוף חלקי, ובעיקר במילון אבן-שושן (ראה לעיל הערה 30). עד שלא יהא בידנו כינוס מהימן וזמין של התיעוד העברי במרוצת כל הדורות, דרושה זהירות ותאריכי התיעוד צריכים להתקבל "בעירבון מוגבל"; ויעוין בדוגמה שלהלן בהערה 56.

55. העמיד על כך ששר, הארמית שבכתבי מנדלי, עמ' 15, 27.

56. הביטוי "צפרא טבא" מובא במילון אבן-שושן משולחן ערוך, אורח חיים, סימן פט (וליתר דיוק סימן פט, הלכה ב): "אבל מותר לומר לו צפרא דמרי טב [...] לא יאמר לו אלא צפרא דמרי טב". אבל נראה ששולחן ערוך, אורח חיים אינו המקור הראשון, ותעיד על כך מובאה מרבי יוסף קארו עצמו ב"בית יוסף" (בטור אורח חיים, שם, ד"ה וכיון שהגיע זמן תפלה); וזה לשונו: "וכתבו תלמידי ה"ר יונה בשם רבני פרוביניציא [...] אבל מותר לומר לו צפרא דמרי טב כיון שאינו מזכיר לו שלום". לפי דרכנו למדנו שבעל השולחן ערוך באורח חיים אינו הראשון שהשתמש בביטוי, אלא זו מובאה שלו מתלמידי רבי יונה בשם חכמי פרובנס. וגם למדנו שהביטוי הוא "צפרא [...] טב" ולא "צפרא טבא" (ויש לבדוק אם מנדלי הוא הראשון שהשתמש בצירוף זה בשינוי קל מן "צפרא טב"; איני בטוח בדבר).

נזקק לַרְמָשָׁא.⁵⁷ גם "שבתא טבא" (ספר הקבצנים, קצו ע"ב ועוד ועוד)⁵⁸ הוא חידוש שלו, ונראה בכואה (calque) של "גוט שאבעס" שביידיש.⁵⁹ הצירוף המחורז "חספא כספא" גם הוא חידוש שנתחדש בדורות אחרונים, וביאליק הוא כנראה אביו מולידו.⁶⁰ הביטוי "עמא דדהבא" הוא חידוש מבריק שטבע טשרניחובסקי כשם לממלכת הדבורים.

לעתים החידוש מתוחכם יותר ממה שהוא נראה לכאורה. דוגמה יפה לזה היא צירוף שצירף מנדלי: "לחמנית דמלכותא", לציין לחמנית משובחת. ששר ציין רק שהביטוי דומה למטבע "דינא דמלכותא".⁶¹ העיון מראה שביטוי זה הוא בכואה של הצירוף הגרמני Kaisersemmel⁶² – זה סוג של לחמנית משובחת שהיה

57. נעיר שבזול"ל (ג [תרע"ג], עמ' 71) מובא מכתבו של אליעזר בן־יהודה ל"כבוד הרב החכם וכו' מהר"ם פינס"; ושם כתב בן־יהודה:

בישיבת הועד ביום י"ג אדר שקלו וטרו אדות דברי הכבוד והנמוס, ויחליטו: אף כי פה המנהג לשאל בשלום חבר בכל שעות היום [...] במלת שלום, בכל זאת נכון לאמר בבקר: צפרה טובה (בשנוי קצת, בצורה עברית) [...] להערב הציע בן־יהודה רמשה טובה, אך האדון ילין מתנגד לזה, כי במלה צפרה טובה יש נעימות, ורמשה היא מלה כבדה, בגלל המ"ם והשי"ן.

ובהערה 1 שם נוספו המילים: "מר ילין השתמש אח"כ בספרו 'מקרא לפי הטף' במבטא 'ערבה טובה' (הערת העורך)". ומעניין שעד היום יש מעטים הממשיכים לברך "ערבא טבא" או "ערבא טובה". בזול"ל (ו [תרפ"ח], עמ' 49) הובאו ההחלטות לברך בלשון זה: "בקר ברוך", "ברוך ערבך" וכיו"ב. אבל בחיים ניצחו נוסחי הברכה הידועים "בוקר טוב" או "צפרא טבא" ו"ערב טוב".

58. ששר, הארמית שבכתבי מנדלי, עמ' 15, 27. וראוי להעיר שהצירוף קיים בארמית הגלילית (אך לא כמטבע של ברכה): "אמר לון זילו איכלו ועבדון שבא טבא" (בראשית רבה סג, ח [מהדורת תיאודור-אלבק, עמ' 689; ויש גרסה "שובה טבה"] – "אמר להם: לכו אכלו ועשו שבת טובה". וספק בעיניי אם יש למעשהו של מנדלי קשר לבראשית רבה.

59. "דומה, שלעתים הוא משתמש במילה ארמית, כדי להדגיש שבמקום זה הייתה צריכה לבוא מילה שגורה מאד ביידיש" (ששר, שם, עמ' 26). בין הדוגמות שהוא מביא כלולה גם "שבתא טבא" (שם, עמ' 27). אבל ששר לא כתב בפירושו שמדובר בכואה של הביטוי ביידיש.

60. כך קובע מילון אבן־שושן, בערכו. וראה לעיל הערה 54.

61. ששר, הארמית שבכתבי מנדלי, עמ' 13. בעצם ששר לא דק פורתא, שכן הביטוי החדש אינו בנוי לגמרי במתכונת קודמו: אין מדובר ב"לחמניתא דמלכותא".

62. את הרעיון שמעתי מפי פרופ' זאב בן־חיים (אף הוא רמז עליו בהערה בעיפרון על גבי טופס עבודתו של ששר [בן־חיים היה מדריכו של ששר בעבודה זו]).

מצוי ועודנו מצוי באוסטרייה;⁶³ השם נשאל גם לפולנית, ושימש ומשמש בה בצורה kajzerka.⁶⁴

דוגמה מסוג אחר היא סיגולה של המילה תִּפְּהּ הארמית במונחי ועד הלשון משנת תרע"ד לציין שולחן קטן,⁶⁵ שימוש שכבר מצא את דרכו לספרות בשנות העשרים; וכמוה יש רבות. וכמוכן רבים הם השרשים הארמיים שנשאלו אל העברית ועשו בה פְּרוּת ופְּרִי פְּרוּת, כמו פְּדֵר הארמי, שהיה לְבָדֵר בעברית ונגזרו ממנו פְּדִיור, פְּדָרָן וּבְדָרְנוּת ואחיהם. מתחילה שימש הפועל העברי כהוראתו בארמית לציין סתם פיזור, כגון "בדר ראובן את זרועותיו ושאל מי כאן" (עגנון), אבל אחר כך נתייחד בהוראה הרווחת כמקביל של entertain באנגלית.⁶⁶

18. הפעולה המכוונת של הלמדנים לא הצטמצמה רק לשאילה מן המקורות הקלסיים של הספרות היהודית (התלמוד, מפרשיו ועוד, כפי שציינו לעיל). הללו, שהמילונים החדשים⁶⁷ וספרות המחקר וטקסטים מלהגים ארמיים לא יהודיים פתוחים לפניהם, עשו ועושים בהם שימוש פורה. ואסתפק כאן בדוגמה אחת מאלפת. במונחי הארכאולוגיה נקבעה המילה גְּמְחָה לתרגום niche, וכן בכמה צירופים: גְּמְחָה מְעֻגֶּלֶת (rounded niche), גְּמְחַת אָרוֹן (cupboard niche), גְּמְחַת מְלַבֵּן (rectangular niche) ועוד.⁶⁸ מי שטרח לחפש בניבים של הארמית היהודית העלה חרס בידו אבל לא גומחה. חדירתה לעברית שלנו היא

63. מר נחום דנציגר, יליד וינה, אמר לי שמדובר בלחמנית טעימה ומשובחת המצויה זה דורות באוסטרייה.

64. כך שמעתי מפי פרופ' בן-חיים; מפי ד"ר אולגה גולדברג למדתי שבפולין ציין השם צורה מסוימת (ולאו דווקא איכות מסוימת) של לחמנית. אף היא הודיעה לי שרק בדור האחרון השם הולך ונפלט מן השימוש.

65. ראה זו"ל ד (תרע"ד), עמ' 79. מילון אבן-שושן, המביא את ההוראה המחודשת, אינו מציין שזו החלטת ועד הלשון; וכך דרכו תמיד: בשום מקום אין הוא מציין שמשמעה של מילה הוא על פי החלטת ועד הלשון העברית או האקדמיה ללשון העברית.

66. ויעוין בפירוט להלן, בפרק העוסק בבחינה הבלשנית של החומר הארמי.

67. דבר ידוע הוא שהמשכילים והסופרים, ובכללם מחדשי המילים, היו נדרשים למילונים, ויש מהם שעברו באופן שיטתי על מילונים כדי ללקט מהם מילים. כך עלה הזיהוי (לשעתו): אקדמיה = בית ועד. הביטוי "בית ועד" שבמשנה ניתרגם במילונו של יעקב לוי Akademie (למדתי זאת באחד משיעוריו של פרופ' בן-חיים לפני כארבעים שנה).

68. ראה לשוננו יא (תש"א-תש"ג), עמ' 324. בעמ' 315 שם מתפרטים והולכים שמות חברי הוועדה למונחי הארכאולוגיה.

תוצאת פעולה מלומדת של חבר הוועדה, שטלטל אותה לשם מן הארמית התדמורית.⁶⁹ כללו של דבר, כל השערים פתוחים לפני הלמדנים, שערי החידוש ושערי החיפוש, ובכלל זה החיפוש בניבי הארמית הלא-יהודית.⁷⁰

הבחינה הבלשנית

19. כבר בסקירת מקורותיו של המרכיב הארמי והאפיקים שדרכם חדר אל העברית עסקנו בתהליכים בלשניים, אבל רק כלאחר יד. נבוא עכשיו לבירורים ממוקדים יותר במישור הבלשני. בעיון זה, שהוא אך כעין מבוא מורחב לנושא, נתמקד בהיבטים אחדים בלבד כדי להעמיד על טיבו של המרכיב הזה ועל הגלגולים שנתגלגל בדרכו אל העברית ובדרכו בתוך העברית. אפשר למיין את היסודות השאולים מן הארמית בצורה מכלילה וגסה בשניים: המרכיב המשוּקע (או המותן⁷¹) והמרכיב המשובץ, המשולב בטקסט, ועדיין הוא עומד בדפוסו הארמי. המרכיב המשוּקע כולל את המילים והשרשים השאולים שנקלטו במידה זו או זו בעברית והיו לחלק בלתי נפרד של אוצר המילים שלנו. רובם ככולם הותאמו לכתיב ולדקדוק העבריים, ואין להם עוד סימן חיצוני ארמי. רבים מתוכם – רק יודעי עברית מעטים יבחינו בהם שהורתם ולידתם בארמית. לעומת זאת היסוד המשובץ-המשולב עומד על פי רוב בזרותו, בלבושו הארמי. גם הוא כולל מילים רבות שנתאזרחו והן אבר מאבריה של העברית שלנו, ורק כתיבן או דקדוקן הארמי מסגיר את זרותן. ויש יסודות משובצים, הן בלשון הכתובה הן בלשון המדוברת, המשמשים קישוט לוואי לתמיכת הדברים או להארתם (הדברים אמורים בעיקר בניבים ובפתגמים). אבל אין ספק שבעיני רבים, ביחוד

69. חוקר התדמורית (בראשית דרכו במחקר) פרופ' בן-חיים הוא שהציע את המונח, וזה נתקבל. 'ציון שגמחא היא צורת המיודע הארמית של גמח, והוכנסה בפעולה הלמדנית אל העברית כצורת הנקבה (ראה להלן סעיף 20). דיון בה ובאחותה העברית פוּץ נמצא במאמרו המעמיק של מו"ר פרופ' יחזקאל קוטשר (קוטשר, כוך).

70. שמעתי מפי פרופ' בן-חיים שמצא בעיזבונו של ביאליק רשימה של מילים שאסף מן הארמית השומרונית (מן התרגום במהדורת בריל או מקובץ הפיוט שבעריכת קאולי?) כדי להכניסן אל העברית. אבל לא הספיק לממש את רעיונו.

71. כלשונו של דב סדן בתרגומו לעבודותיהם של מקס ואוריאל וויינרייך. משמשים אצלו הפעלים מְתַץ וּמְתַץ והשמות הַתַּץ והתַּץ (ראה למשל וויינרייך, בני חית, עמ' 85 הערה 1, ובמקומות אחרים במאמר ההוא ובמאמרים אחרים של וויינרייך האב והבן).

יודעי ספר, אין זרותם אלא זרות של מוצא בלבד. נבוא עתה לפרט דברינו בזה וגם בזה.

א. המרכיב המשוקע

20. יסודות ששינו צורתם. מרובים הם המילים והצירופים שבמעבר אל העברית נתעברה צורתם. הדבר בולט במיוחד בשמות עצם שבארמית הם צורת זכר מיודע ובעברית נתפסו כשמות בנקבה; תהליך זה הוא מסימני הקליטה של יסודות ארמיים בעברית החדשה.⁷² פעמים הרבה גרר השינוי גם חילוף בכתיב מאל"ף סופית לה"א, וכיחוד בשני הדורות האחרונים בשל כללי הכתיב של ועד הלשון ושל האקדמיה. למשל: קְבֻלָּא, שמעיקרה היא קְבֻלָּן בתוספת צורן היידוע ā, והיום יש "קובלנה נמרצת", וכן הַלּוּלָא (הילולה), זוּטָא (זוטה), חַנְגָא (חנגה), טְיוּטָא (טיוטה).⁷³ שמות ממין נקבה יש מהם השומרים על צורתם המקורית: מְשַׁנְתָא, בְּדוּתָא (בדוטה), שְׂאִילָתָא, ויש מהם הממשיכים להלך על שתיים – גם בצורה הארמית וגם בחתימה העברית, למשל: זִילוּתָא וגם זִילוּת, נְפֻקוּתָא וגם נְפֻקוּת, נִיחוּתָא וגם נִיחוּת,⁷⁴ בְּדִיחוּתָא וגם בְּדִיחוּת. רק לעתים רחוקות צורת נקבה נתפסת זכר, כמו השימוש של חֲבֻרוּתָא – 'החבר ללימוד', 'בן הזוג ללמידת טנדו' בישיבות, כגון "אשר ירון ז"ל היה החברותא הנפלא שלי בישיבת הר עציון", "צריך למצוא לו חברותא מתאים".⁷⁵ ויש שמצאנו שמות שעבור הצורה נגע לא רק במין הדקדוקי שלהם אלא גם במספר. דוגמה יפה לזה היא המילה חֲבֻרְיָא (הגייה אחרת של חֲבֻרְיָא), צורת הרבים של חֲבֵר הארמי (הוא חֲבֵר בעברית). זו נתפסה כשם ביחיד ממין נקבה. הנה כמה עדויות לזה: "ושמי היה גדול בקרב החבריא השובבה" (מנדלי, בעמק הבכא, קנב ע"ב); "החבריא אינה דוברת עברית אלא מגמגמת" (ברנר; הובא אצל דוד, משקעי הארמית, עמ' 40);

72. דן בזה בהרחבה ובהעמקה ליפשיץ (לשאלות הלשון, עמ' 22–25; ראה לעיל סעיף 7), וגם הבאים אחריו שבו ונדרשו לעניין.

73. ויש שמות המשמשים בשתי צורות, כגון אַמְדָנָא הארמית, המשמשת גם בצורה אַמְדָנָא (אומדנה), בעיקר בספרות (ראה מילון אבן-שושן, בערכו), וגם בצורה אַמְדָן (וכבר ציין אבן-שושן שם שהדבר מתועד מאז ימי הביניים).

74. כותב שורות אלו כתב "שיקול הדעת והניחות" (ראה להלן פרק ה סעיף 3). אבל בתפקיד תואר הפועל משמשת (תמיד?) הצורה בְּנִיחוּתָא.

75. שני משפטים אלה רשמתי מפי שני תלמידים לשעבר של ישיבת ההסדר הר עציון באלון שבות; ויש כמותם רבים.

“הלוך הלכה החבריא”⁷⁶ המילה משמשת גם בהגדרת שכבות הגיל בתנועת בני עקיבא (ובתנועות נוער אחרות), כגון “חבריא א’ נוסעת לטיול ברכב, וחבריא ב’ יוצאת למסע רגלי” (מתוך חוזר של תנועת בני עקיבא). ויש שינויי צורה אחרים שלא תמיד נתברר טעמם, כגון דְּחָלוּל של הבבלי⁷⁷ שהיה לְדְחָלִיל בעברית שלנו.

21. יסודות בשינוי הוראה. יסודות שאולים למכביר שינו את הוראתם בעברית. שינויים מן הסוג הזה נרחשו לעתים קרובות בכוונת מכוון, בפי מחדשי מילים או בעטם של סופרים. אך יש שינויי הוראה אשר בשלב זה של המחקר אין בידינו לקבוע אימתי וכיצד חלו.

נציין שלוש דוגמות מני רבות: דְּנָשָׁה משמשת כיום בהוראת “מנוף שלוחצים עליו ברגל להניע מכונה, לְכִנָּה וכיוצא בזה: דושות במכונית [...] באופניים [...] בפסנתר [...]” (כהגדרת מילון אבן-שושן), אבל במקור, בגמרת הבבלי (שבת פא ע”ב: “משום דוושא”), עניינה הוא כל דישה ברגליים (ראה רש”י על אתר); טָפֵר היא טָפֵר הארמית בשינוי צורה ושינוי הוראה – בארמית עניינה כל ציפורן,⁷⁸ ובעברית שלנו נתייחדה הוראתה לציפורן של בעלי חיים; זְלִדְקָן עניינו מעיקרא ‘דל זקן’,⁷⁹ ואתה מוצא שנגזר ממנו שם התואר זְלִדְקָנִי, ואפילו בשינוי הוראתו: “הטנדר טס וחלף בתוך עירה זלדקנית” (משה שמיר) – “זלדקנית” במשמעות ‘דלה ושוממת’. גם כמה מן המילים שנזכרו בסעיף הקודם לזה, כגון שְׁאִילְתָא, חל בהן שינוי הוראה (ראה להלן סעיף 45).

22. שאילת שרשים ארמיים. העברית שאלה שרשים ארמיים לא מעטים, ואלה קיבלו צורה עברית ועשו פרות הרבה. למשל שד”ר במשמעות ‘שלח’. פועל זה משמש בבניין קל,⁸⁰ כנראה כבר בלשון הרמב”ם: “לתקן שליחותי שְׁדַרְתִּיךָ

76. וכן “על החוף ישבה חבריא” (חרוז בפזמון הידוע “ריח דבש וריח מנטה”) כנגד “ידעו החבריא: למי שאהוב [...]” (בשיר “יודקה”) בלשון רבים.

77. בבא בתרא כז ע”ב: “הוה אמינא, דלמא מייתי עורב טומאה ושדי התם, וסגינא בדחלולי בעלמא”. דְּחָלוּל/דְּחָלִיל נגזר מדח”ל (<דחל”ל) שעניינו פחד, כפי שפירש רבנו חננאל (ראה תוספות, בבא בתרא שם, ד”ה בדחלולי סגי).

78. למשל: “ועשתה את צפרניה” (דברים כא 12) תרגם אונקלוס “ותרכי את טופרהא”, ו”חטאת יהודה כתובה בעט ברזל בצפרן שמיר” (ירמיה יז 1) תרגם יונתן “חובי בית יהודה כתיבין בעיט דברזל בטפר שמיר”.

79. ראה בבלי סנהדרין ק ע”ב: “זלדקן קוטמן עבדקן סכסן דנפח בכסיה לא צחי וכו’”. ורש”י שם: “זלדקן, מי שזקנו דקה וחלושה”.

80. כך מניח אבן-שושן, ואין סיבה לפקפק בדבר.

ולא לעוות" (משנה תורה, הלכות שלוחין ושותפין א, ב), וכן כותב דוד שמעוני: "מבט חן אלי שְׁדָר", וגם בנפעל: "מלתם מהר נשדרת" (בתרגום בוריס גפונוב ל"עוטה עור הנמר" של שותא רוסתולי הגרוזיני); ואין צריך לומר שְׁדָר וּשְׁדָר ושמות העצם שְׁדָר, שְׁדָרָן, שְׁדָר וּתְשְׁדִיר, אשר שד"ר משמש בהם בהוראה מיוחדת בתחום התקשורת. ויש שהעברית שאלה שם עצם או שם תואר וממנו גזרה את הפועל או צורות אחרות, כגון פְּרָנֵשׁ, שממנו נגזרו מְבַרְנֵשׁ וּבְרַנְשׁוֹן. וכן זוטָרָא, שהיה לזוטָר בעברית וצורתו נתעברה לזְטִיר (בידי משה שרת), ודב סדן גזר ממנו זְטוּר במשמעות 'הקטנה', 'המעטת דמות', כעדות המבצע הזה: "הזיטור של החומרים הפיזיים הגדולים". וגזרו ממנו גם את זְטָרָת – "מחלה בפרות, בייחוד בענבים שנשארים קטנים מן הרגיל גם אחרי שהבשילו" (אבן-שושן, בערכו). וכן קָמָא, שהוליד את קָמָאי ואת קָמָאות של העברית. ועוד דוגמה: אָתָר – ועד הלשון הניח תחילה את בְּאָתָרָא בשביל in situ במונחי הארכאולוגיה בשנת 1942, ובשנת 1959 הניחה האקדמיה את בְּאָתָר בשביל המונח הזה (in situ) במונחי הגאוגרפיה. באלה המילה הארמית עדיין עומדת בעינה, ובמקרה הראשון (בְּאָתָרָא) הרי זה בוודאי שייכוץ לכל דבר. אבל אָתָר עשה פרות, משנגזרו ממנו הפעלים אָתָר, אָתָר וּנְתָתָר ושמות הפעולה אָתוּר וּהָאָתָרוּת. וכן דְּרָדְקָא⁸¹ שנתאזרח בעברית: דְּרָדְקָא – 'סיגל לרוח הילדים', דְּרָדְקָא – 'נעשה ילדותי', וכן דְּרָדְקוּת וּדְרָדְקָאוּת – לעברות של "אינפנטיליות"; ונמצאו גם שם התואר דְּרָדְקִי – 'ילדותי' והשם דְּרָדְקוֹן – 'בית ספר לדרדקים' (ראה אבן-שושן, בערכם). ויותר מכול עשה פרות בעברית השם פָּר. גם מי שידגיש את קדמותו בעברית על פי משלי (לא 2): "מה פָּרִי ומה פָּר בטני ומה פָּר נדרי", לא יכחיש את הופעתו המחודשת במרוצת הדורות, ובכללם העברית החדשה, בזכות הארמית או לחובתה. אתה מוצא אותו באונומסטיקון, כגון פֶּר־טוּב (ברטוב), פֶּר־אוּר (בראור), פֶּר־עֵד (ברעד), פֶּר־עַם (ברעם), פֶּר־אָפָא ורבים כמותם, ובעיקר הוא רְוּחַ (וגם רוּחַ) בצירופים המשמשים שמות תואר, כמו פֶּר־בְּטוּל, פֶּר־בְּצוּעַ, פֶּר מְזֵל, פֶּר סְמְכָא (וגם פֶּר סְמָד), פֶּר תְּקָף וּכְר שְׁמוּשׁ.⁸² במיוחד נפוץ הדבר במונחי המשפט, למשל: פֶּר־עֵרְעוּר (appealable; שלי, מונחי משפט, עמ' 15),

81. מאיליו מובן, כאשר שם זכר מיועד בארמית מציין זכר ביולוגי, כגון דְּרָדְקָא (השווה בבא מציעא סו ע"א), הוא אינו נעתק לנקבה בעברית; וּדְרָדְקָא היה לְדְרָדְקָא בעברית.

82. עם התפשטותו של משקל פְּעִיל הולכת הצורה שְׁמִישׁ (וגם שְׁמוּשִׁי) ודוחה יותר ויותר את פֶּר־שְׁמוּשׁ; וראה ההערה שאחרי זו.

בר־שומה (assessable; שם, עמ' 16), בר־תוצא (effective; שם, עמ' 41), בר־ערך (valuable; שם, עמ' 104), בר־צידוק (justifiable; שם, עמ' 60), בר־רשות (licensee; שם, עמ' 65), בר־עונשין⁸³ (punishable; שם, עמ' 83). גם בִּי, הנסמך הארמי של בֵּית, עשה פרות, אבל בעיקר בלשון הספרות, כגון בִּי גִּפְרוּרִין – 'קופסת גפרורים' (מנדלי), בִּי דִּי – 'קסת', בִּי טַבֵּק – 'קופסת טבק' ועוד (ראה מילון אבן־שושן, בערכם). ולא רמזנו בכל הדוגמות הללו אלא למיעוט קטן של הממצאים.

23. השראה מן הארמית. יש שאתה מוצא צורות לשון ומבנים שכולם עבריים אבל רקע צמיחתם ארמי. למשל: השם אָבְהוּת/אָבְהוּת⁸⁴ נגזר מן השורש השלשי אב"ה, שכל כולו תנייני הוא בארמית. הוא נקרה שם באָבְהוּת, הריבוי של אָב.⁸⁵ בהשראתו נוצר אָבְהוּת בעברית, ובהשראת אָבְהוּת נטבעו המונחים אָבְהוּת, שעניינו 'אחוזה', וכְבָהוּת, השם המופשט המביע את יחס הבן או הבת להוריהם.⁸⁶ השראת הארמית מתבטאת במילים נוספות על יסוד דמיון צורה, משקל וצליל בשתי הלשונות. למשל: הַתְּלוּלָה מן השורש הַת"ל נוצרה בצלמה ובדמותה של אֶטְלוּלָה הארמית. וכך כותב אליעזר שטיינמן: "פזיזות מרוסנת והתלולה מתונה", וכן נתן שחם: "שפע ההתלולה, הלעגנות והצעקנות", וכן מצינו "חוכה והתלולה" (טביב). והביטוי המעורב דִּרְךָ אָנֹב הוא אביו מולידו של "דרך עגב" בלשונו המשועשעת של שלונסקי. אבל גם בלא דמיון צלילים מתגלה השראת הארמית בעברית החדשה, כגון השימושים של צורות מקור בביטויי פנייה, כמו "להיות מובטח לך", "זאת לדעת". הללו צמחו בהשראת המבע "להווי ידוע לך"; זה חדר מן הארמית אל העברית בשינוי צורה ומבנה, ובדורות האחרונים נשתנתה הוראתו: לְהוּי נתפסת מקור ולא עתיד.⁸⁷ ועוד דוגמה אחרונה מן הספרות: "חלוקא דגלחים" שצירף מנדלי (ספר הקבצנים, קלו ע"ב) נטבע כנראה בצלמו של הצירוף "חלוקא דרבנן".⁸⁸

83. שלי עצמו מביא גם את עֵנִיש על יד בר־עונשין.

84. ראה שלי, מונחי משפט, עמ' 77 (הודיה באבהות); וראה גם מילון אבן־שושן, בערכו, ומדן, מילון, בערכו. ממשפטים שמעתי את שתי ההגיות: אָבְהוּת וגם אָבְהוּת; אבל את שני השמות הנידונים להלן מנקד אבן־שושן רק על פי משקל פְּעֻלוֹת: אָבְהוּת, כְּבָהוּת.

85. ואין בארמית (בוודאי לא בלהגים היהודיים) אָבְהוּת (ריבוי של אַח) או כְּבָהוּת (ריבוי של בֵּר).

86. ראה מילון אבן־שושן, בערכם. ומצאנו גם כְּבָהוּת, כְּבָהוּת, כְּבָהוּת (ראה מילונים).

87. כל זה כבירורו המצויין של מישור (להווי ידוע).

88. הביטוי לקוח מן התפילה שנוהגים לומר המתפללים כמנהג אשכנז (ומעטים מן הספרדים)

24. הדקדוק. הבדיקה מגלה שבעברית שלנו כמעט אין השפעה של הדקדוק הארמי. בספרות משתבצת לעתים צורה ארמית בדקדוקה הארמי, כמו למשל "אני משיב וארכובתי נקשן" (ברדיצ'בסקי, יב ע"א) או "היו פליגו במחלוקת הרשב"א והר"ן" (שם, יא ע"א), במקום "נוקשות", "פליגים" או "פלוגים", אבל תופעות כאלו כבר נדחו מן הלשון. למעשה המרכיב המשוקע רובו ככולו קיבל עליו את כללי הדקדוק העברי, ברוח החלטת ועד הלשון,⁸⁹ גם כשלא היה הדבר פרי עבודתם של המוסדות המכוונים: ועד הלשון והאקדמיה ללשון. שרידים של כתיב באל"ף סופית במקום ה"א, כגון עֶבְדָּא, רְבוּתָא, אינם דקדוק ארמי של ממש. ואף מה שעשוי להיחשב שינוי בדקדוק העברי בכמה מן היסודות השאולים אינו שינוי כל עיקר. דוגמה מפרשת לעניין זה היא שמות בנקבה חתומי זות. שמות כאלה משחדרו אל העברית בתוספת היידוע הארמי, כגון בְּדוּתָא וְחִבְרוּתָא, לא יכלו עוד לקבל את הריבוי יְיֹות⁹⁰ של העברית; ועל כן צורות הרבים שלהם הן בְּדוּתוֹת, חִבְרוּתוֹת כדין כל השמות העבריים שיש בהם תי"ו שורשית, כמו פְּתָה (פְּתוֹת), חֲרִיתָה (חֲרִיתוֹת). התיבה צריכה לאבד את ה־ā הסופית כדי לקבל את הריבוי האופייני לשמות חתומי זות כעין נְפִקוֹת–נְפִקְיֹות, שלא כנְפִקוֹתָא–נְפִקוֹתוֹת.⁹¹

ב. המרכיב המשובץ

25. יסודות משובצים. כאמור, המרכיב המשובץ כולל מילים, צירופים, ניבים ופתגמים שנשארו בעינם. רובם ככולם נשארים כהווייתם; רק לעתים יש בהם

קודם עטיפת הטלית בבוקר: "לשם יחוד קודשא בריך הוא ושכינתה בדחילו ורחימו [...]. וכשם שאני מתכסה בטלית בעולם הזה, כן אזכה לחלוקא דרבנן ולטלית נאה לעולם הבא בגן עדן".

89. ראה לעיל סעיף 9.

90. נוהג מקובל בכל ספרי הדקדוק המהלכים היום לנקד את הריבוי של משקל זה ביו"ד דגושה: חֲנִיּוֹת, חֲנִיּוֹת, חֲנִיּוֹת וכיו"ב. הכול בעקבות שני השמות שבמקרא חֲנִיּוֹת (ירמיה לז 16), מְלַכְיֹות (דניאל ח 22). כך במהדורת המקרא של ז' בר, וכך עדיין מנוקדות התיבות אצל אבן-שושן, קונקורדנציה. אבל במהדורות מדויקות, שנתבססו על כתבי יד, הן מנוקדות בלא דגש ביו"ד: חֲנִיּוֹת, מְלַכְיֹות (למשל ברויאר, תנ"ך).

91. ואכן יש לנו עדויות לריבוי נְפִקְיֹות (שמעתיו בפי כמה וכמה משפטנים) ליחיד נְפִקוֹת ועדויות לנְפִקוֹתוֹת כריבוי של נְפִקוֹתָא (ראה מילון אבן-שושן, בערכו). יש להעיר שכאשר ביאליק תיקן את הלשון בסיפור "אריה בעל-גוף", הוא הסב פעמיים את "בדותות" ל"בדויות" (ראה להלן הערה 150).

שינוי כתיב, אבל צורתם המקורית נשמרת והריהם מאובנים על פי רוב גם במשמעם. יש מהם מילים וצירופים שנקלטו קליטת עומק בעברית ורבים לא יחשבו עוד שהם זרים. יש להודות שבמקרים מעין אלה ההבחנה בין משוקע למשובץ היא הבחנה טכנית ופורמלית בלבד. נזכיר כאן דוגמות אחדות למילים משובצות: לְעִיל וְלִהְלֵן, אֲדַרְבָּא (וגם אֲדַרְבָּה), אֲשַׁתְקֹד,⁹² בְּדִיעֵבַד, בְּנִחוּתָא, פְּשִׁיטָא, מְפַלְלָא, מְסַתְמָא, בְּשַׁלְמָא ועוד. רבות מהן תארי פועל.⁹³ אפילו ברשימה זו אין דרגת ההתאזרחות בעברית זהה; לטעמי, דרגת ההתאזרחות של מְסַתְמָא ובְּדִיעֵבַד חזקה מזו של בְּשַׁלְמָא ומְפַלְלָא, ששימושן מצומצם ומוגבל בעיקר לחוגים למדניים. נדגיש שלפעמים השיבוץ מצטמצם למילית זעירה בתוך צירוף קצר או ארוך, כמו השיבוץ המצוי של המילית דָּ- בצירופים כמו "ריבית דריבית", "כדאתמול", "יום א' דחול המועד"; וכן בלשון המשפט: "בית המשפט/ערכאה דלמעלה/דלמטה".⁹⁴

המרכיב המשובץ שופע במיוחד בצירופים, בניבים ובפתגמים, כגון "בדחילו ורחימו", "בדידי הוה עובדא", "בריש גלי", "גברא רבא", "חספא בעלמא", "טבין ותקלין", "לישנא אחרינא", "לפום צערא אגרא", "מאיגרא רמא לבירא עמיקתא", "מרא וחצינא", "שטפא דלישנא", "תרי קלי לא משתמעיי", "תרתיי דסתריי".

26. ביטויים מחודשים. ואולם לא רק ביטויים וניבים מקוריים מורשים מן העבר, כאלה שנתפרטו לעיל, כלולים ביסוד המשובץ. אנו מוצאים ביטויים חדשים ומחודשים בספרות החדשה, ובייחוד בדורות הראשונים, בתקופת התחייה ולאחריה, בפי הסופרים שידעו ארמית ידיעה רחבה ועמוקה. הללו לא הסתפקו במובאות אלא יצרו בעצמם מטבעות מקוריים, כגון הפתגם "טב למיתב ארמלא מלמיתב טן-דו" שיצר יל"ג,⁹⁵ "על דא ועל הא" שנמצא אצל טשרניחובסקי וכן

92. מילה זו כבר נכנסה לעברית של לשון חכמים (שקלים ו, ה). דן בה גלוסקא (השפעת הארמית, עמ' 152–153). ברור שמילים שחדרו לעברית בדורות קדומים עומדות עמידה לעצמן.

93. אפשר שהיעדר קטגוריה מורפולוגית מגובשת של תארי פועל בעברית הוא שסייע לחדירתם המרובה יחסית של תארי פועל ארמיים.

94. כך שמעתי מפי כמה וכמה משפטנים. שלי (מונחי משפט) מביא צורות אחרות: בית משפט עֲלִי, בית משפט תְּתִי (עמ' 33), וראה גם התארים שְׁלִמְטָה, שְׁלִתְתָא, תְּתִי (עמ' 55).

95. זה פתגם חדש לגמרי, שונה מזה שבגמרא "טב למיתב טן דו מלמיתב ארמלו" (קידושין ז ע"א); וכבר ציין סדן שיל"ג "יצר, בהיפך הסדר, פתגם אחר" (אבני שפה, עמ' 78). ויעוין בדיונו המפורט של סדן (שם, עמ' 75–84).

"פסוקי דהבא" במשמעות 'פסוקים יפים ויקרים' שמצאנו אצל שלונסקי (וראה גם לעיל סעיף 17). גם ביטויים נפוצים כמו "מחד גיסא", בהשראת "מאידך גיסא", ונוסחת ההמלצה "לכל מאן דבעי" אינם לשונות מורשים אלא חדשים. וכן מצאנו ביטויים מחודשים שרק חלק מהם ארמי, למשל: "אליבא דאמת", "חילופי גברי" והביטוי "כובע דרבנן"⁹⁶ כעברות ל"שטריימל" בניב שכולו תורגם מידיש: "מזנב החזיר אין כובע דרבנן נעשה לעולם" (מנדלי, בימים ההם, רסד ע"א). אלה ואחרים הם חידושים בני הזמן החדש, כולם או מקצתם על פי הארמית. בתוך הביטויים המעורבים עברית וארמית מזדמנים לעתים גם צירופי שמות שהם אחד מקרא ואחד תרגום, כגון "מחלוקת ופלוגתא" בלשון מנדלי: "והנה מחלוקת ופלוגתא על האבות",⁹⁷ "ידידי ורחימאי" בחרוזיו של ביאליק,⁹⁸ ויש עוד כיוצא בהם.⁹⁹

27. ביטויים ששינו הוראתם. ויש צירופים עתיקים שלא שינו את צורתם אבל שינו את הוראתם. למשל "בין גברא לגברא", המשמש במקור בכבלי – "מאי דכתיב ועוזבי ה' יכלו זה המניח ספר תורה ויוצא, רבי אבהו נפיק בין גברא לגברא" (ברכות ח ע"א) – לציון ההפסקה שבין העולים לתורה, וכך הוא משמש כיום כפי יהודים של בית הכנסת; אבל בימינו הוא לבוש ארמי של הביטוי "בין אדם לחברו".¹⁰⁰ הביטוי "לית דין ברנש" אף הוא משמש בדורותינו שלא כהוראתו המקורית: בגמרת הכבלי (שבת קיב ע"ב) מצינו "קרי עליה לית דין בר

96. אני מודה לידידי ד"ר מרדכי מישור על שהפנה את תשומת לבי לצירוף זה. ואף צירוף זה – "כובע דרבנן" – נראה ש"חלוקא דרבנן" עומד ברקעו (ראה לעיל סוף סעיף 23).

97. ראה ששר, הארמית שבכתבי מנדלי, עמ' 26. אף הוא העיר שם על זוג כזה ביחידה תחבירית גדולה (משפט מחובר): "ודאי יש בזה משום עין הרע, ועינא בישא שלטה בו", מעין תקבולת צלעות מקראית: בדלת מופיע "עין הרע", ובסוגר "עינא בישא".

98. ביאליק (עמ' שצז) משתמש בצמד בוי"ו החיבור: "ידידי ורחימאי", ובלעדיה: "ידידי רחימאי".

99. דרך אגב, תופעה זו נמצאת בצירופים שנקלטו בערבית היהודית, למשל: בערבית המוגרבית מצאנו צמד מקראי ותרגומו על פי אונקלוס: "באש ישרף ובנורא יתוקד" (ראה בראש, מוליצי"א, עמ' 153–154 והדוגמות המתפרטות בתחילת עמ' 158).

100. ראה מילון אבן-שושן, בערכו, בלי מראה מקום. כמו אוזני שמעתי משפט מעין זה: "מצוות שבין גברא לגברא ומצוות שבין אדם לשמיא". והעירני ידידי ד"ר יואל אליצור שהוא מכיר שימוש אחר לביטוי זה, והוא 'בין עניין לעניין', כגון במשפט זה: "בבוקר אני מלמד ואחר הצהריים אני עורך קניות; בין גברא לגברא אצלצל לך". ואכן שמעתי אישור לשימוש זה גם מאחרים.

אנש", והכוונה היא לביטוי של התלהבות ש"אין זה בן אדם אלא מלאך" (ראה רש"י על אתר); והיום הביטוי משמש לשון גינוי למי ש"איננו בחזקת אדם והריהו כבהמה" (קרוא, מילון הארמית, בערכו). הביטוי "מקדמת דנא" עניינו מעיקרא הוא 'מלפני זה', 'קודם לכן';¹⁰¹ אבל כיום רווח בו שימוש של מרחק זמן מופלג: 'מאז ומעולם'.¹⁰²

28. בבואות. פעמים הרבה היסוד הארמי המשולב עושה דרך שלמה אל העברית, כלומר הביטוי מיתרגם כולו ומשמש בה בלבוש עברי. פעולת התרגום התחילה כבר בדורות קדומים. בספרות חז"ל נמצאו בכואות כאלה לרוב, כפי שהיטיב להראות יצחק אבינרי, כגון "אוספת מיא – אוסף קמחא" (בראשית רבה ע, ז [מהדורת תיאודור–אלבק, עמ' 804]) כנגד "הוספת מיס – הוסף קמח" (תנחומא ראה, יד) ורבים כמותם.¹⁰³ והתופעה נמשכת בכל הדורות; למשל הרמב"ם במשנה תורה עיבר הרבה ביטויים ארמיים ובכללם משפטים שלמים, כגון "לתקן [...] שדרתיך ולא לעוות" במקום "לתקוני שדרתיך ולא לעוותי" (ראה לעיל סעיף 22). בכל הספרות הרבנית לסוגיה נזדמנו ביטויים ארמיים כצורתם או כתרגומם, ומשם הגיעו לעברית שלנו. למשל, בַּר סַמְכָא נִיתְרַגְמַן לְבִן סַמְךָ; מְסַתְמָא מְשַׁמֵּשׁ זֶה דוֹרוֹת הַרְבֵּה כְצוֹרְתוֹ וְגַם כְּתַרְגוּמוֹ מִן הַסְּתָם; אֲרַחֲי פְרַחֲי נוֹהַג כְצוֹרְתוֹ, וִישׁ שְׁנִיתְרַגְמַן לְעִבְרִית – וְשֵׁלָא כְבַלְשׁוֹן יִיִדִישׁ, שְׁבָה הוּא נַתְפַּס כְּכִינוּי לִיחִיד, הוּא מוֹפִיעַ (כבר לפני דורותינו) בתרגומו העברי ביחיד: אֲרַחַּ פּוֹרְחַ, ואם נדרש הריבוי ממש, יוצרים אותו, למשל: "אורחים פורחים שמלחכים פנכאות של אכסניות" (עגנון); הציורף "גירא בעיניה" ניתרגם בחלקו לעברית: "גיר בעיניו" (כך מצאנו אצל שלונסקי), ויש מי שהוליכוהו את כל הדרך אל "חץ

101. כמפורש בפסוק: "ובנין ביתא די הוא בנה מקדמת דנה שנין שגיאן" (עזרא ה 11) – 'ובונים את הבית אשר היה בנוי מלפני זה שנים רבות'; "מלפני זה" ו"שנים רבות" שני תיאורים נפרדים הם.

102. כפי שקבע אבן-שושן, בערכו (הוא מביא שם גם את ההגדרה "מלפני זה" וגם את ההגדרות "מאז ומעולם", "מימים קדומים ביותר"), והביא שם ציטטה (מקלצקי): "מלפני אלפי שנים מקדמת דנה", וכמוהו רבות, כגון "הסינים יושבים בארצם מקדמת דנא, מזה אלפי שנים" (מתוך הרצאה של מדרך טיולים לסיין). התנגדותו של אבא בנדויד (בנדויד ושי, מדרך לשון, עמ' 219) לשימוש בהוראה המאוחרת אינה מזיזה את העובדה ממקומה. 103. ראה אבינרי, השפעת הארמית, עמ' 287–288; לעיל סעיף 8. אבל יש מקום לבירור יסודי של השאלה אם בכל הדוגמות העברית היא שתרגמה ביטוי ארמי או שמא לפעמים הארמית היא שקנתה ביטוי עברי על ידי אָרוּמוֹ. לא כל הביטויים שהביא אבינרי (שם) נראים בוודאות תרגומים של ארמית לעברית ולא להפך.

בעיניו".¹⁰⁴ וגם ניבים ופתגמים ארוכים ניתרגמו, כגון "אין ולא ורפיא בידיה" (בבלי שבת קיג ע"א), שהיה ל"הן ולא ורפה בידו", וכן "טורא בטורא לא פגע, אינש באינש פגע", שעובר "הר בהר אינו פוגע, איש באיש פוגע". ומצינו גם את "קטלא קניא" וגם את תואמו העברי "קוטל קנים"; ויש כאלה רבים. וגם ועד הלשון תרם את שלו בזה. למשל הברכה "ברוך שנתנך לנו" היא תרגום של "ברוך [...] דיהבך ניהלך".¹⁰⁵

29. צפיפות ומובנות. דומה אני שהמרכיב הארמי המשוקע בעברית נמצא במידה הגונה לא רק בלשון הכתובה על כל חטיבותיה אלא גם בלשון המדוברת לרמותיה. אין בין מילים כאלה למילים עבריות או למילים שאולות מלשונות אירופה שנשתרשו מאוד בעברית ולא כלום. לעומת זאת היקפו של היסוד המשובץ שונה מאוד מכתובה לכתובה, מכותב לכותב ומדובר לדובר. ככל שהכותב ידען גדול יותר, והוא עצמו משוקע במקורות והם משובצים בהשכלתו ובתודעתו (או קיבל חינוך עברי מעמיק), כן אתה מגלה שאין לבו גס ביסודות ארמיים והם עולים על לשונו במידה ניכרת. וככל שהאיש הוא חסר השכלה או שהשכלתו מצומצמת, כן השיבוץ מן הארמית ממועט בלשונו.

אבל לא רק פן זה של מידת ההשכלה הכריע במידת השיבוץ של הארמית. לנושא זה יש גם פן כרונולוגי בעברית החדשה: הסופרים הראשונים, כגון מנדלי¹⁰⁶ ויל"ג, ברדיצ'בסקי, ברנר וביאליק, לשונם מגוונת יותר בשיבוצים מן

104. אבן-שושן ציין ביטוי עברי זה אך לא הביא דוגמה; אבל כל הקרוב אל העברית יוכל לאשר את קיומו. כמו אוזני שמעתיו בהודמנויות אחדות.

105. ראה ז"ל ו (תרפ"ח), עמ' 51. הביטוי המקורי הוא "ברוך רחמנא דיהבך ניהלך ולא יהבך לארעא" (ברכות נד ע"ב). בביטוי המתורגם פסחו לא רק על חלקן השני של האיחול; הפסיחה על תרגום המילה "רחמנא" (=הרחמן) אפשרה ביטוי ניטרלי שגם אדם חילוני יכול להשתמש בו. איחול זה כאחרים שטבע ועד הלשון לא נקלט, ומי שנדרש לו משתמש בנוסחו המקורי בארמית.

106. ונראה ששאלת היקף המרכיב הארמי בלשונו של מנדלי הטרדיה אותו ביותר. הערות מרובות עניין על שלבי גיבושו וניסוחו של "קצור מסעות בנימין השלישי" העיר הרושובסקי: "ספר זה אחרון הספרים הגדולים שחיבר מנדלי ביידיש וראשון בהם שתרגם לעברית, הנוסח הראשון צמוד יותר ליידיש, ואילו השני 'עברי' יותר, חלק וקצוב יותר – ויתר על פרטי תיאור שלא עלו יפה בתרגום [...] מנוסח לנוסח נמחקו ביטויים ארמיים (במקביל לצמצום היסודות הסלאביים והעבריים שביידיש)" (חמישים למותו; ההדגשה שלי). אני מודה לד"ר בנימין אליצור על שהפנה את תשומת לבי לדבריו אלו של הרושובסקי (וראה להלן הערה 150).

הארמית; ¹⁰⁷ לעומתם שמיר, ¹⁰⁸ עוז, הראבן וחבריהם ממעטים ביותר בשיבוצים מן הארמית. ¹⁰⁹ ברם ככל שהשיבוץ ממועט בדורותינו, אין הוא נעדר גם בכתיבה העיתונאית ובדיבור של יום-יום. "גרסא דינקותא", "הא בהא תליא", "לישנא

107. אני מוותר על הדגמה מן הסופרים הראשונים. כל הקרוב ללשונם יודע כמה שופעת ארמית הייתה (וראה לעיל דבריו של קלוזנר בסעיף 6). בדורות ההם הייתה הארמית יאה אפילו לכותרות של יצירות (כמו שמות הסיפורים "אוכמתא חיורתא", "עורבא פרח", "מאיגרא רמא" אצל ברדיצ'בסקי, עמ' ד, לו, פח). עם זה עגנון והוזו (שיצירות משלהם נבדקו לצורך מחקרנו זה) עומדים לעצמם. אצל שניהם ניכר צמצום רב בעניין זה לעומת הראשונים. אבל הדברים מחייבים בירור והצגה לעצמם. רק זאת אעיר: די להזכיר שעגנון במקום שראה לשבץ משפט ארמי או קטע ארוך, הוא טרח לתרגמו; כגון "זכאה חולקיה מאן דזכי בחייו למשרי מדוריה בארעא קדישא, ולא עוד אי זכי בחייו זכי לאתמשכא עליה רוחא קדישא תדיר. פירוש, אשרי חלקן של זה שזכה בחייו לעשות דירתו בארץ הקודש, ולא עוד וכו'" (עמ' תיג). אבל במקום שהשיבוץ הוא מילה יחידה או צירוף קצר, הוא לא תרגמם כמובן.

108. יפים לכאן דבריו של שקד (הסיכוי והתבדותו, עמ' 480–481) על השוואה מעמתת שעשה בין שמיר לברנר. לטעמי, ניתן להפיק ממה שאמר שקד יותר ממה שנתכוון הוא עצמו לומר. הוא מביא שתי פסקות ארוכות מהרומן "הוא הלך בשדות" לשמיר, עם שהוא מבליט בהן תיבות של לשון גבוהה (למשל: ברומ מדרונו, ניחא, הדרדקים, בבדותות) מול לשון העגה (ג'חש, מהפנט, פינג'אן), וקובע שם:

הקטע מבוסס על תערובת מוזרה של לשון גבוהה ולשון עגה [...] דא עקא, ששמיר אינו יודע בדיוק לגבי אלו מסומנים להשתמש במסמנים מלשון העגה וביחס לאלו מסומנים להשתמש במסמנים מתחום הלשון הגבוהה. הלשון אינה הולמת תמיד את הסביבה הלשונית, והמחבר נזקק לעתים קרובות למסמנים שהסביבה הלשונית יצרה להם מסמנים קבועים ומקובלים מתחום העגה, וכל שימוש במסמנים ממשלב גבוה ייראה במקרה זה מגוחך למדי (עמ' 480).

בהצביעו על הלשון הגבוהה (עמ' 481) שקד חוזר ומציין (לאחר שהבליט את המילים במובאות שהביא) את המילים השייכות ללשון הגבוהה. רובן (שלוש מתוך ארבע) הן מילים ארמיות: דרותות, דרדקים, ניחא (ויש שם, כאמור, גם צירוף עברי: רום מדרונו). שקד לא ציין משום מה שאלו הן מילים ארמיות. כאשר הוא בא לדבר על ברנר (בקיצור נמרץ) הוא אומר:

ברנר ניסה ליצור סגנון דמוי-דיבור ולצמצם ככל האפשר נסיונות לרומם את הלשון. הוא העדיף "פרפוס" על "בושם" [...] כדי להוריד את רוממות הלשון. הוא הרבה בצורות וולגאריות ואפילו בארמיזמים, כדי ליצור אפקטים של לשון בני-אדם (עמ' 481).

נוכל לסכם: בעבר (אצל ברנר) הארמית שימשה להבעת לשון בני אדם; כיום (אצל שמיר) הארמית טובעת חותם של גובה לשוני (וראה להלן סעיפים 37–42).

אחרינא", "די לחכימא ברמיזא", "חוכא ואטלולא", "דינא דמלכותא דינא", "איסתר א בלגינא קיש קיש קריא", "דא עקא", "כעפרא דארעא", "קריינא דאיגרתא", "עורבא פרח", "בר מינן" הן מבחר דוגמות מתוך עשרות שזדמנו לי בלשון הדיבור ובלשונם של עיתונאים, אבל תמיד בריכוז קטן ומצומצם.

30. לבד מהצטמצמות הכמות בשנים האחרונות יש היבט אחר המאפיין את היסוד המשובץ, והוא נוגע למידת המוכנות שלו. ככל שנתמעטה ידיעת המקורות, כך נתמעטה הארמית, ודוברי העברית החדשה מתקשים או טועים בהבנת הביטויים הארמיים ואף משבשים אותם. כדי להמחיש את דבריי אביא דוגמה אחת ואנקדוטה אחת:

א. הביטוי "איתרע מזלו" עניינו, כידוע, 'נשבר מזלו', וכך הוא משמש בספרות החדשה: "אוי לה ואוי לנפשה שאתרע מזלה" (מנדלי), "ואתרע מזלו ונפל בידי בחוריו של קשוט" (טשרניחובסקי), וזה שימושו בפי יודעי ספר גם כיום. אבל שמת לי לב אני ושמו לב גם אחרים שבפי דוברים לא מעטים הוא משמש במשמעות 'שפר מזלו'. והרי ציטטה שרשמתי לפני שנים: "אתרע מזלו והוא זכה בפיס בסכום ענק", ולפני כמה חודשים אמר קריין צעיר בגלי צה"ל: "אתרע מזלם והצליחו לכבוש את היעד", ועוד.¹¹⁰

ב. בהרצאה ששמעתי מפי פרופ' גדליה אלקושי (בסיון תשל"ד) הוא שילב את הביטוי "ייתי ולא אחמינה", ונזכר במעשה שהיה לו עם תלמידיו כשהשתמש בו לפנייהם, מן הסתם בהגייה אשכנזית למחצה: *yéyte (yéyse) véla axmíne*, שלא בהטעמת מלרע. נענה תלמיד אחד ואמר: "מדוע אתה משתמש ביידיש? רובנו לא מבינים כלל שפה זו".

אכן, יש שאינם מבינים את המבע הזה כמבעים אחרים, ואחרים אפילו סבורים שיש להתרחק מהם. ביטוי יפה לדבר נתן אהרן מגד בנובלה שלו "מסע באב":

110. יש דוגמות למכביר לשיבושי צורה, כגון "גיחוכא ואטלולא" הנשמעת בפי אנשים מסוימים במקום "חוכא ואטלולא". העיר על כך גם בן-טולילה (העברית המדוברת). ושמעתי גם "חוכא והילולא". ונפוץ ביותר העיבור של מילים ארמיות, למשל: "ותו לא" הרבה קוראים ותו לא, וכן עושים רבים בקריאת "לא" בצירוף "נכסי דלא ניידי". ותינתן הדעת לדבריו של פורת (היחס אל הארמית, עמ' 70): "הרוב המכריע של קוראי העיתונות והספרות העבריות בזמננו אינו מבין ארמית. הביטוי הארמי אינו אומר להם דבר [...] עבור קורא כזה מהווה ביטוי ארמי משהו זר [...] בגלל יסוד ההתהדרות והצטעצעות הגלום בו" (ההדגשה שלי).

ואחר כך באנחת נכאים: "מה אומר לך, ייתי ולא איחמיניה..." ובאחזו בשפופרת הטלפון, קצר רוח, היתה עולה בו בחילה קלה למשמע הביטוי הארמי; אותה בחילה קלה שחש עוד בילדותו, כשהיה אביו מתבל את דבריו באמרי־שפר – תנ"כיים או תלמודיים – "באין חזון יפרע עם", "לאו מלתא זוטרתא היא" [...] שבעטיה [...] דילל בכוונה את העברית שבפיו, עשאה רזה, חסכנית, מנוצלת מכל עדיים.¹¹¹

31. ויש דווקא מי שמבכה את המצב הזה, כפי שעשה טנאי (מנדלי):

והלא ידוע שיש לנו בעברית רבדים לא מעטים, ואפילו בלשון של מאה השנים האחרונות – כבר יש שכבות רבות. ובכן, על פי המקובלה¹¹² הזאת, ספר שנכתב ב־1940 או 1950 ואולי 1960 כבר יאמר עליו המשכיל העברי הצעיר של 1989 שהוא כתוב בעברית מיושנת ויעקם אפו ולא יגע בו. בדרך זו נאלצים לתרגם מחדש ספרים כדי להלבישם עברית עוברת לקורא [...]

הרת־פגעים היא גישה חד־רבדית זו לרמת החשיבה ולהתפתחות האדם, באשר היא מצמצמת את היקף ההנאה וגם את אופקי השליטה הרוחנית ומדלדלת אותם. על פי גישה זו, התנ"ך הוא ספר כתוב עברית מיושנת לחלוטין; אוצר שירת ספרד – גרוטאות; לשון חכמים, כפי שעוצבה באופן מודרני בידי מנדלי – ארכיאולוגיה; ועגנון, שלש ועיצב לשון חסידים – עברית מיגעת. על פי גישה זו, לגיטימי שאינטליגנט עברי צעיר [...] לא יקרא, וכמובן לא ייהנה, מ"ספר הקבצנים" (אם הוא יודע בכלל על קיומו) [...] כמה תלמידים בתיכון עברי היום יודעים לקרוא וגם להבין את מנדלי?¹¹³

111. הובא אצל שקד, הסיכוי והתבודות, עמ' 484.

112. יש מקום לבדוק אם מעיקרא היחיד של מְקַבְּלוֹת כריבוי סתמי הוא מְקַבְּל או מְקַבְּלָה, וכן מְסַבְּמוֹת (מְסַבְּם או מְסַבְּמָה) ומְפַרְסְמוֹת (מְפַרְסְם או מְפַרְסְמָה) וכיוצא בהן. וראה להלן פרק ג הערה 20.

113. לאור דבריו אלו של טנאי מה נשאר מתחזיתו של ליפשיץ (לשאלות הלשון, עמ' 20): "גנזים גדולים גנוזים לנו בלשון זו [=הארמית], והם שיזיקונו תמיד לדעת לשון זו כדעתנו את לשוננו. אין לתאר לעולם משכיל עברי, שלא ידע ארמית". הווה אומר: לא העברית והארמית נשתנו; נשתנתה ההגדרה של הציירוף "משכיל עברי"...

לגבי דידי לענייננו זה אין כל חשיבות לעמדה ערכית זו או זו, העשויה להשתמע מדבריהם של מגד ושל טנאי. שתי הדוגמות שנזכרו ("איתרע מזלו" ו"ייתי ולא אחמינה") ועוד רבות כמותן והמובאות מדברי מגד וטנאי ללמד יצאו על הצמצום שחל בהיקף היסוד הארמי המשובץ בכתיבה, על הפיחות שחל בהבנתו ועל מידת הצורך בידיעתו בכלל. ואף שיש קיצוניות וצד הפלגה בדבריהם, העובדות אינן זזות ממקומן; היסוד הארמי המשולב (המשובץ) נשאר ברובו נחלתם של למדנים ויודעי ספר אם בכתיבה ואם בדיבור.

ג. האונומסטיקון

32. שמות משפחה. נוכחות הארמית בעברית החדשה משתקפת לא רק ביסודות שנשתקעו או נשתבצו בעברית שלנו; רישומה ניכר במידת מה גם באונומסטיקון¹¹⁴ – אחד שמות משפחה ואחד שמות מקומות וכינויי חיבורים במשמע.

רבים מן העולים לארץ בכל העליות במאת השנים האחרונות ויותר אימצו לעצמם שם משפחה חדש מן הארמית, שמן הסתם לצורך זה נחשבה בעיניהם כעברית, הן כתרגום של שם זר הן שם דומה בצלילו לשם המוצא והן בבחירה שרירותית. נציין כאן דוגמות אחדות: אַרְיָא, תרגום של שמות המשפחה לנגמן, לנגרמן, טאויל וטאוילי ואחרים; זוּטָא וזְעִיָא במקום קליין, קליינר וקליינמן ועוד; טוּרָא חלף ברגר, ברגמן וג'יבלי; פּוּכְבָא תמורת שטרן. וכן טוּר־סִינִי בדמיון הצלילים לטורטשינר; וכזאת אתה מוצא בשם תַא־שְמַע כהד לטשמע, השם הפולני; ופגשתי גם בְּרַב־אַחָא במקום רובאחא.¹¹⁵ וידועים גם שמות משפחה כמו פּוּרְלָא ורְבִינָא, אוּרְזִין וטוּר־מְלָא, דִינור ודִיאור, נְהוּרָאי וּשְרָגָאי, סְפָרָא וּאֶגְרָא (ולא אַגְרָא), חֲטָרָא וּשׁוּנְרִי (דרך אגב, כמה מן השמות הללו כבר נוהגים זה כמה וכמה דורות¹¹⁶); ואין צריך לומר כמה רבים הם השמות הפותחים בכר

114. מפתיע הדבר שכמעט לא נאמר דבר של ממש על סוגיה זו לא בדיונים על הארמית בעברית החדשה אף לא בדיונים באונומסטיקון החדש: גם אצל טביוב (שמות משפחה; אני מודה לאסתר גולדנברג על שהפנתה אותי למאמר זה) וגם אצל אבינרי (יד הלשון, עמ' 555-564), שדנו בשמות משפחה, לא נמצא עיסוק של ממש באונומסטיקון הארמי.

115. וידוע לי על פלוני מר גרוס ששלח מכתב למערכת אחד העיתונים בפסידונים ה"מצטנע" רב-גרסא.

116. כגון השמות אַגְרָא (ולא אַגְרָא) וּסְפָרָא; מפי כמה משפחות ירושלמיות הנושאות שמות אלה נאמר לי שהם בני הדור השביעי או השמיני לפחות הנושאים את השם הזה.

במקום בכך, כגון פֶּרֶאָבָא, פֶּרֶטוֹר, פֶּרֶטוֹרָא וּבֶרֶתָנָא ושמותם, שכבר הוזכרו לעיל (סעיף 22).¹¹⁷

33. שמות מקומות ושמות חיבורים. גם כמה שמות מקומות ושמות מפעלים וחברות נתכנו בארמית, כגון אָסְיָא, שם בית החרושת לתרופות (ושמו של ידיעון רפואי), ואָסוּתָא – בית החולים בתל-אביב. וכן קָרְתָא, שם החברה הבונה ומחדשת את שכונת ממילא בירושלים, וידוע מפעל הדגים "שימורי נון". ויותר מכול נפוצה התופעה בחברה הדתית, כגון מְעַרְבָא, שם הישיבה התיכונית ביישוב חשמונאים, ואוּרִיתָא, בית הכנסת ברחוב מנחם בבני-ברק; והָאֲדָרָא (בתוספת היידוע העברי) הוא שמו של כולל האברכים שהקים הרב שלמה גורן ברובע היהודי של העיר העתיקה בירושלים, כבבואה לשם משפחתו; ויצוין שמוסדות תורניים רבים נקראים דווקא מְתִיבְתָא¹¹⁸ ולא יְשִׁבָה. בחוגים אלו גם ספרים וחיבורים לעת מצוא הלכו לשדה ארם לבקש שם. ולא רק ספרים ובניינים מדורות קדמונים כמְכִילְתָא,¹¹⁹ סְפָרָא וּסְפָרִי ומדורות קודמים כפְּלֹפְלָא חְרִיפְתָא ושְׁמֵעְתָא נתכנו בארמית. זה עתה יצא לעזרתם של לומדי תורה צעירים "חברותא מחשב" (בהפצת חברת מלכיאל מערכות תכנה), ושאלון הדרכה לעיון ולהעמקה בלימוד תכנה "שאילתא עמיקתא".¹²⁰ בגזרה האחרונה לפחות ניבט פן חברתי של השימוש בארמית, והוא משקלו המיוחד בחברה הדתית, למזער בגזרות אחדות שלה.¹²¹

117. דומה אני שבשמות פרטיים נדיר ביותר השימוש של היסוד הארמי. שמות מורשים מדורות, כגון שְׁרָגָא (רבים מנושאי שם זה באירופה נתכנו שרגא פייבל), גם הם נתנדרו בדורותינו בחברה הכללית.

118. כגון מתיבתא הראש"ל ברחוב ז'בוטינסקי בירושלים, המתכנה גם "המתיבתא" בסתם; ובישיבת אור ברוך שבשכונת בית וגן בירושלים נתייחד השם מְתִיבְתָא לשכבת הגיל הצעירה, מוסד מקביל לחטיבת הביניים בבית ספר רגיל. דרך אגב נעיר על ראשי התיבות המקובלים ר"מ (הנהגים רם) = ריש מתיבתא (תואר זה מציין מגיד שיעור בישיבה; לצנים בישיבות ליטאיות היו צוחקים לר"מים שהם "עושים את מלאכת ה' ר"מיה"). בזמן האחרון בישיבות תיכוניות רבות ר"מ אינו נפתח "ריש מתיבתא" אלא "רב מחנך", שכן הרב מגיד השיעור בגמרא הוא גם מחנך הכיתה.

119. נשתגר כל כך השם מְכִילְתָא ולא מְכִילְתָא (=מידות) עד שמי שהוגה מְכִילְתָא נחשב מן המתמיהים.

120. גם שאלון זה קרוי שאילתא עמיקתא אף על פי שהוא מכוון לשאילתא עמיקתא (=שאלות עמוקות) בארמית משובשת (ראה ההערה הקודמת לזו).

121. ראה להלן הערה 130.

34. הרקע לבחירת שמות ארמיים. יש מקום לברר למה ראו (ורואים) דוברי עברית בדורות האחרונים לבחור דווקא בשם ארמי ולא בשם עברי כאשר ביקשו להתנתק משם זר.¹²² לדעתי, יש לבדוק עניין זה בכמה כיוונים. טעם אחד לדבר קשור בעיניי באטימותו של השם הארמי לעומת שקיפותו (או שקיפות היתר) של השם העברי. למשל בחירה בשמות אַרְיָאָא במקום אַרְף (או הָאֲרָף),¹²³ זוּטָא, זוּטְרָא או זְעִירָא במקום קָטָן, שוּנְרִי במקום חֲתוּלִי,¹²⁴ וכן הלאה עשויה להתפרש תרגום מוצלח של שם זר (לועזי). ובזה הבוחר נמנע ממילה עברית שקופה מדיי. שם שקוף שימושו הכללי נתפס במקרים כאלה בלתי מתאים ככינוי לאדם, אם בשל הסתייגות רגשית מכינוי כזה (אין אדם רוצה להיקרא אַרְף או גַבְהָ במקום לנגר, לנגרמן או קָטָן או חֲתוּל, חֲתוּלִי) אם בשל התפיסה שיש לתת גובה מסוים (אם לא שגב ממש) לשם משפחה; שלא יהא שם נפוץ שכל אחד דש אותו בעקביו. בשל כך עשוי אדם להעדיף את שם המשפחה כּוּכְבָא על פני פּוּכְבָא ואת טוּרָא על פני הָר או הָהָר.¹²⁵ אפשר שהעדפת האטום על פני השקוף פעלה גם מחוץ לשמות המשפחה, והיא שגרמה לבחירת השמות אָסְיָא ואָסוּתָא במקום רוּפָא, רְפוּאָה. השם הארמי מאפשר ריחוק מה מן השם העברי הנדרש, המתאים יותר לשמש כשם כללי. ואף אם תיתוסף ה"א הידיעה, העשויה יותר לייחוד המשמעות (שהוא מתבקש באונומסטיקון¹²⁶), נימוקי האטימות או השקיפות לא ייעלמו: אָסוּתָא אטום יותר מן הָרְפוּאָה.

122. בסוגיית אימוץ שמות המשפחה העבריים דנו בהרחבה טביוב (שמות משפחה) ואבינרי (יד הלשון, עמ' 555–564), אבל אין בעבודות אלה הידרשות של ממש לארמית. טביוב מזכיר דוגמות יחידות כגון זוּטְרָא וזוּטָא (עמ' 474), חֲבְרִיָא (עמ' 632).

123. טביוב (שם, עמ' 393) מזכיר את השם (בעצם כינוי) הָאֲרָף בתקופת חז"ל.

124. אבל מצויים כיום גם שמות המשפחה קָטָן וְחֲתוּלִי.

125. ואפשר שזה הטעם לבחירת השמות יָאִיר, מְאֹר, בְּן־כּוּכְבָּ, פּוּכְבִי וכן הָרְרִי, רְמְתִי, הָרְמְתִי וכיו"ב, צורות הרחוקות במקצת מן השמות הכלליים כּוּכְבָּ, הָר/הָהָר וכדומה. ויש מה להוסיף על עניין האטימות והעמעום גם בסוגיות העדפת פֶר על פני בֶן, כגון פֶר־שְאוּל (שאוּלוֹן), פֶר־נוֹי, פֶר־אֹר ובר־אֵיִתָן. דרך אגב, בתקופה קדמונית סוגלו השמות מן־הָהָר והָרְרִי לאנשי מונטפלייה (Montpellier) בדרום צרפת, כתרגום של mont בצרפתית, כפי שכבר ציין טביוב (שמות משפחה, עמ' 396). וידוע ביותר החכם הקדמון מימי הביניים רבי שלמה מן־ההר. ובדורנו רבי שלמה לבית ברגמן, שהיה רבה של שכונת בית וגן בירושלים כארבעים שנה, עיבר את שמו למן־הָהָר.

126. בדומה לצורות כמו הַזְקָן (כינוי לבן־גוריון, ליצחק שדה ולאחרים), הַפְרָשָה (פרשת לבון,

לעתים הטעם תלוי בעובדה שהשם העברי המיודע כבר תפוס, כפי שהדבר נראה באשר לבחירת השם קְרָתָא הנזכר לעיל ולא הֶקְרָיָה;¹²⁷ והשווה גם אֶסְיָא, ידיעון רפואי, לעומת הֶרְפוּאָה,¹²⁸ המשמש מכבר שם לביטאון רפואי. ואולם סברות מעין אלו טעונות בדיקת שטח נרחבת. ואמנם בבירורים לא מעטים שביררתי את טעם בחירתם של השמות הנזכרים ושל שמות אחרים (עד כמה שסוגיה כזאת ניתנה לבירור מכוון) נתאשרו הסברות שלי בהרבה מקרים; אבל היו בחירות שם שרקען היה שרירותי או שהיו מעשה חיקוי בעלמא של שם שכבר בחר בו אדם אחר, והקרבה הנפשית לאיש או החיבה לשמו היו עיקר בסיגול השם הארמי (או העברי), בלא חשיבה מנומקת ובוודאי בלא טעמים בלשניים.

35. ועוד טעם אחד נראה לי להזכיר לעניין זה. בבחירת שמות ארמיים למוסדות ולחיבורים, בייחוד בחברה המסורתית, נראה שיש כוונה לאמץ שמות טעונים יותר מטען דתי ומסורתי, שריח עתיקות ורוח קדומים נודפים מהם. ויש המבקשים ליצור בכך חציצה בתוך החברה; השם משמש תו משייך לחברה אחת ומרחק מחברה אחרת. למשל השמות הנזכרים לעיל מְעַרְבָא, מְתִיבְתָא, הָאֲדָרְא, "חברותא מחשב" ודומיהם הטעם הסוציולוגי הנזכר בבחירתם אינו מבוטל. רוח העתיקות והזיקה למסורת מובעות גם בשמות משפחה כמו שְׂרָגָי, אֲרָיָן או בְּרָאֲרָיָן, בְּרַחְמָא ודומיהם.¹²⁹ ויש לכך דוגמה מצוינת; הופעתו של השם בְּנֵי-אֲרָזָה כעברות של צימבליסטה מבליטה עניין זה במובהק. השם הועתק ממשנת שקלים (ה, א): "אלו הם הממונין שהיו במקדש [...] בן ארזה על הצלצל" (והשווה גם "והקיש בן ארזה בצלצל" [תמיד ז, ג]). כלי הנגינה צלצל נתפרש צ'מבלו, והמקיש עליו הריהו בן ארזה (= צימבליסטה). השם אינו רק

שהסעירה את המדינה בשנות השישים). ה"א הידיעה מייחדת את המשמעות והופכת את השם הכללי לשם פרטי (וראה מה שכתבתי על כך בספרי איתליה, עמ' 98 ואילך, ובכלל זה הערה 16 בעמ' 99).

127. היום הֶקְרָיָה בסתם היא קריית הממשלה בתל-אביב.

128. כמובן אין אֶסְיָא תרגום של הֶרְפוּאָה אלא של הַרְוּפָא.

129. וגם חילונים שאימצו שמות כטור-סיני (במקום טורטשינר), דינור (דינבורג) ובר-תנא העמיסו על כתפיהם את "סבל הירושה" (וראה להלן בהמשך דברינו). לא מעט יהודים מן החברה המסורתית התריסו לפניי על בחירת שמות נועזים (לדבריהם) כטור-סיני ותשָׁבִי. (במה החילון בתחום זה שונה מבתחומים אחרים?)

עברות נאה לשם צימבליסטה, אלא מביע את הזדהותו של נושאו עם המסורת ועם הטקסט ששימש השראה לבחירתו.¹³⁰ אך בחירת שם טעון בחוגים מסוימים אינה מוגבלת רק לשמות ארמיים. העברית היא ספקית גדולה בתחום זה, כגון השמות הפרטיים אַרְיָאֵל וּמִוְרָיָה בשנת שחרור ירושלים ושמות המשפחה שִׁילָת (ראשי תיבות של "שׁוּיֵתִי ה' לנגדי תמיד" [תהלים טז 8]) וּנְיָלִי (ראשי תיבות של "נצח ישראל לא ישקר" [שמואל א טו 29]). מי שבחר בשמות כאלה ביקש להזדהות בדרך זו עם מורשת ישראל בצבע אחד שלה. לצד שני, שמות משפחה כמו תַּמוּז וְאַרְנָן והשמות הפרטיים חֲמֵן וּשְׁהָרָן, שנתן יונתן רטוש לילדיו, מביעים זיקה ברורה לכנעניות. כללו של דבר, רקע בלשני ורקע סוציולוגי (אך גם היעדר כל חישוב והנמקה) משמשים בסוגיה זו. כאמור, הנושא מחייב בחינת רוחב ובדיקת עומק בידי מי שהדבר קרוב ללבו. אפשר שכמה מן ההנחות שהזכרתי תתבססנה או תופרכנה; ונמצא המחקר נשכר מן הבירור.

תפקידי המרכיב הארמי

36. מילתא דפשיטא היא שנתח הגון של המרכיב הארמי שנקלט בעברית היה לחלק בלתי נפרד של אוצר המילים העברי. פעמים הרבה המילים והביטויים השאולים משמשים שימוש זהה למקביליהם העבריים; למשל אין בין לְהַפְּךָ או

130. דברים אלו מיוסדים על שיחה עם רבי חנוך בן-ארזה (צימבליסטה) המנוח, שהיה איש ירושלים. אביו הוא שעבר את שם המשפחה. באוצר המילים הכללי זיקת החברה המסורתית לארמית באה לידי ביטוי גדול עוד יותר מבאונומסטיקון. מילים וצירופים כמו תְּבָרוּתָא, "קמחא דפסחא", "עובדין דחול", "אגרא דתעניתא", "תלתא דפורענותא", "שבעה דנחמתא" הם לשונות קבע בקרב שלומי אמוני ישראל. במחנה החרדי לגווינו נושאות מודעות רבות כותרות ארמיות, כגון "גילוי מילתא", "לאפרושי מאיסורי", "פרסומי ניסא", "אביזריהו דעבודה זרה" ועוד. "שאני מינת דמשכא" (על פי עבודה זרה כו ע"ב) היא הכותרת שניתנה למודעת ההחרמה לספריו של רב מפורסם, מפרשו של התלמוד לעם (כאשר קיבל את פרס ישראל למדעי היהדות בשנת תשמ"ח). בקיצור, בחוגים אלו הארמית מצויה בכל. אבל זו תמיד ארמית מצוטטת (מילים וביטויים שאולים ממקורות ראשונים ואחרונים) ולא ארמית מתדשת או מתחדשת; ואין לשכוח, לעניין זה כמו לעניינים אחרים, דפוסי החיים בחברה המסורתית ממשיכים במידה לא מבוטלת את המציאות שלפני המודרנה והחילון. וחוקר הסוציולוגיטיקה כחוקר החברה צריך ליתן דעתו גם לזה.

היא הַנּוֹתֶנֶת לְאַדְרָבָה¹³¹ ובין בְּדִיעֵבֶד לתואמו העברי לְאַחַר מַעֲשֵׂה ובין הברכה לְבָרְיָאוֹת לְאַסּוֹתָא¹³² אלא הבדל של מוצא ולא של שימוש. ואולם מי שהתבונן ומתבונן במרכיב הארמי במלוא היקפו ובגיווני שימוש בספרות החדשה ובעברית הכתובה בכלל וגם בעברית המדוברת, יכול לחוש שנועדו לו כמה וכמה תפקידים בסגנון, במילון ובדקדוק, מהם תפקידים שהיו לשעתם וכבר נעלמו כמעט כליל מן הספרות ומהם תפקידים שעדיין עומדים בעינם ובמלוא חיוניותם. ואף כאן אסתפק בהבאת גזרות אחדות בלבד.

א. תפקידים סגנוניים וסוציולוגיים

37. בספרות העברית במאה התשע-עשרה ובראשית המאה העשרים הועידו כמה מן הסופרים תפקידים מיוחדים למרכיב הארמי. ששר ואחרים הראו את השימוש שעשה בו מנדלי (ומבחינה זו תקפים דבריהם גם לסופרים אחרים). לדעת ששר, הארמית בסיפורי מנדלי נועדה למלא את מקומה של לשון יידיש בעיצוב העיירה היהודית והדמויות המסורתיות שלה, תלמידי חכמים והדיוטות. והרי כמה מובאות:

כשהוא מתאר את העיירה, הרי גם שפתו הוא, לא רק זו של דמויותיו מתובלת¹³³ בארמית. לעומת זאת, כשהוא יוצא מתוך העיירה [...] שפתו הופכת להיות הרבה יותר מקראית ונקיה כמעט, ממילים ומניבים ארמיים. כך, בעיקר בתיאורי הטבע. בתחילת ספר הקבצנים למשל [...] נמצא רק 2 צירופים ארמיים. אך ברגע שהוא נפגש עם ר' אלתר מיד נכנסנו לעולם העיירה [...] רבים כבר הניבים הארמיים.¹³⁴

בצדק קובע ששר שהארמית ממירה את לשון יידיש.¹³⁵ ואין פלא שכמה מן

131. זה השימוש הרווח של אַדְרָבָה; בביטוי אַדְרָבָה וְאַדְרָבָה נתלווה המשמע 'קל וחומר'.
132. בזה לא אמרנו שהמשמעות של שתי המילים זהה מעיקרא; אני מתכוון כאן לשימוש של שתי המילים היום.

133. ששר כתב משום מה "מתובלת", וכך עשה גם במקומות אחרים: כשנדרש לתב"ל כתב טב"ל.

134. ששר, הארמית שבכתבי מנדלי, עמ' 26.

135. מפתיע הדבר שששר כמעט לא טרח להשוות את מהדורותיו העבריות של מנדלי למהדורות הקודמות שנכתבו יידיש! השוואה זו הייתה מתירה ספקות ומחלישה או מחזקת ודאות.

הביטויים הבאים בארמית נראים תרגום או הד למה שנוהג בז'רגון היהודי. "זמרו זמריא" הוא הד לשירת ה"כליזמרים", ו"שבתא טבא", שכבר הוזכר לעיל, הוא בבואה של "גוט שאבעס"¹³⁶. במיוחד משמשת הארמית בפי תלמידי חכמים בסיפור "מסעות בנימין": "אטו מלתא זוטרתא חטא זה?", "אטו בחוזק יד עסקינן" – עד כדי כך חותם הארמית חזק ש"טיפוסי הוא שישתמש ב'אטו' במקום 'האם' העברית". ואתה חש שם בהבדלים שבין תלמידי חכמים להדיוטות. כשהארמית מושמת בפי אלה האחרונים היא משובשת כלשהו, כגון "בשנה דאשתקד" בפי הגנב או "ואינו יודע מאי דקאמרי רבנן שלנו" בלשונו של המזמר, דובר שאינו "יודע" שרַבְנָן כבר כוללת גם את הכינוי 'שלנו'.¹³⁷ לעומת זאת כאשר הוא מדובב דמות משכילית כרפאל, "הקשור לעיר הגדולה לודו", לשונו כמעט נקייה מארמית, והם הדברים באשר למיכאל ספיר בסיפור "בעמק הבכא".¹³⁸

38. מבחינה זו אין מנדלי בודד במועדו; רבים הלכו בעקבותיו. הצורך לעצב את לשון הדיבור ולנתק אותה מכובדה של הלשון הכתובה מצא לו אפיקים מתאימים. עד שסופרי דורנו פנו אל העברית המדוברת כדי לעצב את הדיבור, הייתה הספרות זקוקה לאמצעי שיהא בו חותם עממי. הצורך לבטא מטבעות לשון חיוניים מן היידיש ושיח ושיג של תלמידי חכמים, שהיה מתובל ארמית, הזקיק גם סופרים אחרים לארמית, שנתפסה כלשון העממית, לשון הדיבור. ופעמים שניב ארמי שנמצא בספרות אינו מצוי כלל בשום מקור ארמי ואינו אלא מעשה תרגום של ניב בידיש, כגון "לא איברא חוטרא אלא לכלבא", ששיבץ ברקוביץ בתרגום "טוביה החולב" לשלום עליכם, מעין בבואה של "א הונט איז

136. וראה לעיל הערה 59.

137. ברם אפשר שאין הדוגמה האחרונה מביעה לשון של הדיוט דווקא, אלא היא עצמה בבואה של יידיש, שכן כבר לימד אותנו א' וויינרייך שבביטויים כאלה אין למעשה כפל לשון. וזה לשונו: "רק הלמדן יראה כפל-לשון בביטויים אונדזערע אבות-אבותינו או מיינע אבות-אבותינו. ברגיל ומבחינה יידיש יש לראות אבות-אבותינו כשם עצם רגיל (ללא צורת-יחיד), שבו אין לִיְנוּ כל ערך של כינוי" (וויינרייך, נוסח הסופרים, עמ' 58). לפיכך נראה ש"רבנן שלנו" הוא בבואה של "אונדזערע רבנן".

138. לדוגמות ולציטוטים שבסעיף זה ראה ששר, הארמית שבכתבי מנדלי, עמ' 27-31.

ווערט א שטעקן" ¹³⁹ בהשראת "לא איברי ליליא אלא לשינתא" (עירובין סה ע"א), ¹⁴⁰ ומטבעות שכמותו.

39. דוגמה יפה לשימוש צפוף בארמית נמצא בחרוזים שכתב ביאליק לעת מצוא. כאשר דבריו מופנים לחבריו הסופרים תלמידי החכמים, חרוזיו מלאים ארמית, ופעמים שהיא משמשת בד כבד עם היידיש. ומבחינה זו מה שקדם ועשה מנדלי הוא מה שעושה ביאליק. בחרוזיו הנושאים את הכותרת "אי־שכר", שנכתבו לחברו המורה, נשתבצו הביטויים: "אינו דק פורתא", "עגלים ועירים דלא ידעי צורתא דקראי ומאי דקאמרי רבנן" ועוד; לדרויאנוב הוא כותב: "יהי רצון מעומקא דלבא"; לרבניצקי הוא חורז: "לחבר קשישא, חסידא ופרישא"; לעגנון הוא שר: "לעגנון רב סגנון רב ספרא ורב מג [...] אלא מה? קטינא כל בו אוי וועה מיר אַ קלאַג". ¹⁴¹

40. הד כלשהו – אבל הד עמום בלבד! – לשימוש הלמדני בארמית אתה מוצא

139. מילון אבן-שושן (בערך "חוטרא") הוא שציין שברקוביץ השתמש בו בתרגום "טוביה החולב"; ואחר כך הוסיף את המילים "נוסח ארמי של מימרה ביידיש". והדברים צריכים פירוש. יידי פרופ' שמואל ורסס ז"ל, שבדק את העניין לבקשתי, העיר ששלום עליכם בנוסח המקור ביידיש תרגם פתגם אוקראיני ליידיש: "לאז א' הונט ניט בילן אומזיסט (=אל תיתן לכלב לנבוח לחינם), וברקוביץ גלגל לכאן תרגום של ניב אחר שמצא אצל מנדלי (כגון "נאה חוטרא לכלבא"; "כלב הרי זה בן תרבות [...] ומתירא בפני חוטרא"; "בפני כלב מוכה אין מראין חוטרא"). אני מודה ביותר לפרופ' ורסס על עזרתו בבירור עניין זה. אבל יש להוסיף שברקוביץ ניסח אותו ניסוח ארמי מחודש: "לא איברא חוטרא אלא לכלבא".

140. היינו 'לא נברא הלילה אלא לשינה'; וכן "לא איברי סיהרא אלא לגירסא" (עירובין שם) – 'לא נברא [אור] הירח אלא לגרסה'; ולא כאן המקום לדון בשינוי איברי < איברא (בעקבות נְבָרָא העברי) ובניקוד של ביי"ת רפה שהביא אבן-שושן: אִיבְרָא, כדרך הארמית של "חד גדיא".

141. ביאליק, עמ' שצז-תח. וראה גם מכתב הברכה לאשתו של עגנון (שם, עמ' תג). וכבר העיר אבינרי (תיקוני ביאליק, עמ' 199) על הבדלים במידת השימוש בארמית ביצירותיו של ביאליק. במאמרים הוא מרבה בארמית יותר מבסיפורים ובאגדות. אבל אין אבינרי מדייק כל צורכו, לפחות במה שנוגע לסיפורים, כשהוא אומר "בסיפורים [...] הקפיד עפ"ר המשורר שלא להשתמש בצורות ארמיות". הן ב"אריה 'בעל-גוף'" הן ב"החצוצרה נתבישה" (קצת פחות) יש יסודות ארמיים, אם כי פחות מבנוסח הראשון של הסיפורים, כפי שהראה אבינרי עצמו (ראה להלן הערה 150).

בספרות גם בשנים האחרונות. ב"הינומת כלה" כותב משה שמיר בשיחתם של הניך ושלוֹימו (יושם נא לב לשמות הפרטיים הללו ולצורתם):

ואמר הניך, גבו אל שומעיו: מאי משמע לא נפגשו? דוקא כן נפגשו. בלילה, בעיירה, כמה אנשים יש ברחוב? וכמה גדול רחוב בעיירה? עובר בן אדם מולך - אינך רואה? תינח, בפעם הראשונה, עוד התרדמה עליהם, לא לגמרי התעוררו [...]

שלוֹימו [...] דיבר לאחוריו: ומה [...] מה היה נפקא מינה לך אם כן היו נפגשים?¹⁴²

צפיפות כזאת, אם לזאת ייקרא צפיפות, שלושה¹⁴³ ביטויים ארמיים בקטע אחד, אין בכל שבעים העמודים הראשונים של הספר הזה. ויותר משיש להדגיש את השיבוץ הארמי כאן, יש לציין את נדירותו ברוב חלקי הספר.

41. הספרות החדשה ייעדה לארמית גם תפקידים אחרים,¹⁴⁴ והעיר על הנושא ברטל בכמה מקומות בעבודת הדוקטור שלו. הוא הפנה את תשומת הלב לשימוש שעשו בארמית יל"ג וסופרים אחרים שבאו אחריו: "הכיוון שהלך בו גורדון, ובעקבותיו סופרים מאוחרים יותר כגולדין או שלום-עליכם העברי, לאפיין דיבור ישיר ברוסית או באוקראינית במלים ארמיות".¹⁴⁵ ובמקום אחר הוא

142. שמיר, עמ' 52.

143. יש בקטע עוד שני יסודות ארמיים: דְּנָקָא וּלְגַמְרִי; אבל אלה נקלטו קליטת עומק בעברית, ואיש כמעט לא יחוש עוד בזרותם.

144. מירון עומד על תפקיד מיוחד שהארמית ממלאת אצל ברנר:

כמו כן, מגלה הקטע גם את ההגיון הפנימי המיוחד שבדרך השימוש, שעושה ברנר בלשון הארמית-התלמודית; הארמית משמשת לו בנעימתה החילונית והמאפקת שימוש מקביל לזה של הריסוק התחבירי [...] משום כך מופיע במשפט הריסוק הראשון הביטוי: "סלקא דעתך", ואילו הרפיטציה הראשונה עומדת כולה על הארמית; "אכתי לא ידענא דבר [...] אכתי לא ידענא" [...] גם אמצעי זה משמש את ברנר לשם שביירתו של המשפט העברי, לשם יצירת רב-קוליות לקסיקאלית שתהלוך את הכפילות שביחסו אל הנושא המתואר בפסקה (מירון, ברנר, עמ' 360).

ללמדך כמה צריכים אנו להידרש ועוד לבירור התפקידים הסגנוניים שהארמית ממלאת בספרות. על כן ראינו להדגיש שאין בכל מה שאנו מביאים כאן אלא הדגמות. והדברים צריכים בירור משלים.

145. ברטל, הלא-יהודים, עמ' 37; וראה ההפניות שלו שם, הערות 139-140.

מציין: "מתנהל רב שיח בין רוסים ליהודים בו מורגשים בביורר ההבדלים הלשוניים בין הדוברים, המתורגמן החסיד קורא לחברו 'עברי, לאו דיבורים' ואוּכְתִּינוּס הפקיד הרוסי משלב בדיבורים משפטים ארמיים".¹⁴⁶ ברטל ציין תופעה דומה, של שימוש בארמית במקום בלשונות סלאויות, גם אצל מנדלי.¹⁴⁷

42. כללו של דבר, משעה שניתקה הספרות את עצמה מלשון ההשכלה ומן הנורמה של עברית המקרא, שהנהיגו המשכילים בקפדנות, ופנתה לכתיבה בידיש וגם ללשונות חז"ל (הכוללות את הארמית היהודית ללהגיה), כשרה בעיניה הארמית לאפיון דמויות חיות. שיח ושיג של ארמית בתלמודים ובמדרש נמצא מתאים להביע בו את שיחם של תלמידי חכמים ושל הדיוטות דוברי יידיש¹⁴⁸ ואת דיבורם העממי של בני אומות אחרות. הללו הוצגו כשהם דובכים ודוברים ארמית או עברית מהולה בארמית. יעברו דורות אחדים עד שלשון הדיבור החדשה, זו שנתגבשה בדורות האחרונים והייתה למאפיינת של לשון ימינו, תותר לבוא בקהל בכתיבתו של הסופר, ואין צריך לומר בלשון גיבוריו.¹⁴⁹ למעשה כאן (בספרות התחייה) וכאן (בספרות דורנו) פעל עיקרון אחד, לנסות לדבר בספר כמו שמדברים בחיים. ובטרם נתעצבה לשון דיבור חדשה זומנה לכך הארמית, שנצטיירה כלשון החיים.¹⁵⁰ ולא אמרנו בפרשה את כל שיש לומר בה.

146. שם, עמ' 44.

147. שם, עמ' 139, 145, ועוד במקומות אחדים בחיבורו.

148. וראה מה שכתב שקד (הסיכוי והתבודות; לעיל הערה 108) על הארמית אצל ברנר.
149. דוגמה אחת מני רבות לעיצוב מוצלח של הדיבור בספרות אפשר למצוא ב"קופסה שחורה" לעמוס עוז. ניסיונו של עוז להעמיד אפיון מוצלח לבועז (בנה של אילנה) עולה יפה לא רק בתיאור הדמות עצמה אלא בזכות עיצוב לשונו של הנער (בכתיב, בדקדוק, בתחביר, בפיסוק ובאוצר המילים), למשל:

קיבלתי את המכתב הארוך שלך מישל וטילפנתי לאברם אפילו שאני לא בטוח מי היה צריך לבקש ממי שליחה. חוץ מזה השארתי פטק תודה רבה לברונו וגניץ פוקס לפני שיצתי. שהמכתב הזה יגיעה אלכם אני כבר ישוט על אוניה ביס. מצדי תשחכו ממני. וזה למרות שאת יפעת אני בעצם די הואב מהשתי פעמים שהייתי אצלכם ואותך מישל אני די מאריך אפילו שלפעמים אתה מנדנד. עליך אילנה אני מצתער כי היה לך יותר טוב אם בכלל לא היית מולידה אותי. בתודה בועז (עוז, עמ' 5).

150. ויש להדגיש שגם השימוש בארמית שעשו הסופרים ביצירותיהם ידע נפיו. כבר הראינו לעיל (הערה 106) מה שכתב הרושובסקי על מנדלי, כיצד צמצם את הארמית מסיפור לסיפור. אבינרי (תיקוני ביאליק) הראה 364 הבדלים בין נוסח ראשון של הסיפור "אריה בעל-גוף" לנוסח אחרון שלו. בתוכם כלולים יותר מעשרים תיקונים הנוגעים לארמית;

43. ועוד תפקיד חשוב ממלאת הארמית בדורותינו, והוא השימוש בה מתוך זיקה לנושא הכתיבה. כאשר כותבים על חיבור הכתוב ארמית יש נזקקים ללשון זו בכתיבתם. אסתפק בשלוש דוגמות בלבד, כולן מן התקופה האחרונה: א. הרב רפאל בנימין פוזן עסוק כיום בהכנת פירוש מקיף לתרגום אונקלוס. במאמר ראשון שפרסם, הנושא את השם "פרשגן", פירוש חדש על תרגום אונקלוס" (פוזן, פרשגן), הוא נותן שמונה דוגמות לפירושו, אבל לפני הבאת הפירוש מוצג שיר, כולו בארמית, שהוא כתב תחת הכותרת "בשבחא דאונקלוס גיורא", וארבעים ושניים בתים לשיר. הוא פותח בבית: "אנת אנקלוס חכימא, דחיל חטאין ושלמיא, בריה דאברהם רחימא, אבהון דגיוריא", וחותם בבית "יתון בני עממין לשלם, יתברך שמיה רבא לעלם, ויצלח עלן למשלם, לעבדה רפאל בן-ימין". אף הוא מלווה את השיר בפירוש המתקרא "פרשגן דתושבחתא". ולא כאן המקום לדון בטיב הלשון ובטיב הניקוד.¹⁵⁰

ב. פרופ' יהודה ליבס, חוקר הזוהר, כתב לפני שלושים שנה את מאמרו המקיף "המשיח של הזוהר: לדמותו המשיחית של ר' שמעון בר יוחאי". הוא חתם אותו

בכולם יש הסבה לעברית בנוסח האחרון. למשל: קרני אומנא < קרני אומן (מס' 14); ובחודא מחתא < ובדרך הלוכו (מס' 18); אגב אורחא < דרך אגב (מס' 42, 168); בנכסי דלא נידי < בנכסי קרקע (מס' 46); הנזכרים לעיל < הנזכרים למעלה (מס' 65); בכדותות < בכדויות (מס' 75, 104); ולבדיחותא בעלמא < ולשם בדיחות בלבד (מס' 87); ועסק בעלמא < ועסק סתם (מס' 106); על מזלו שלא יתרע < על מזלו שלא יורע (מס' 108); לארמאי < לנכרי (מס' 127); אלא מאי < אלא מה (מס' 132); בר-סמכא < בר-סמך (מס' 138); ומילי דחסידותא < ודברי חסידות (מס' 141); השלג דאשתקד < השלג של אשתקד (מס' 172); ובכגון דא < ובכגון זה (מס' 196); בלגינא < בלגין (מס' 201); בשעה שרוחא לבסומי שכיה < בשעה של קורת רוח (מס' 213); קלילא < קליל (מס' 354). מקצתם יש בהם עיבורי הצורה בלבד, כגון כדותות < כדויות, בדיחותא < בדיחות, ובאחרים יש תרגום לעברית: דאשתקד < של אשתקד, בעלמא < סתם, ובכלל זה תרגומי בבואה כגון דא < זה (לא "זו"!); לעיל < למעלה. ואל נטעה לחשוב שביאליק הוא שיצר את המקבילות העבריות (אפילו כשמדובר בצירופים); רבות מהן קיימות כבר דורות רבים. ויש תיקונים שביאליק מסתפק בהם בשינוי הכתיב בלבד, כגון בערבוביא < בערבוביה (מס' 261). וכבר העיר אבינרי (שם, עמ' 199) שביאליק מעדיף מלכתחילה את המקבילה העברית מן הביטוי הארמי, כגון "אורח פורח" (שכבר נהג זמן רב לפני ביאליק) במקום "ארחי פרחי", "לא הוכשר הדור" במקום "לא איכשר דרא", "מחה מכאן" במקום "סמי מכאן". ועם זה ציין רשימה ארוכה של ביטויים ארמיים המוסיפים להתקיים בלשונו של ביאליק (ראה בייחוד הדיון בדוגמה 14). אני מודה לפרופ' ורסס על שהסב את תשומת לבי למאמרו של אבינרי.

150 א. בינתיים הופיע הכרך הראשון של ספרו של פוזן, פרשגן (בראשית).

ב"שיר לסיכום כוונת המאמר", וכותרתו "בר יוחאי". השיר, ובו עשרים ושניים בתים, גדוש שיבוצים ארמיים, ולשונו קרובה להיות מעורבת ארמית ועברית. למשל: "גבינין מכסיין עינא דאשגחותא, וקיצי דשערי חפיין על גב אודנין, סומקא אישתכח ולא מיצחא דרעותא, מצח אשה זונה לאתערא דינין".¹⁵¹ ג. ויותר מכול ראוי להזכיר כאן את קובץ השירים על הקבלה לשלמה שנהוד, "שירי חקל תפוחין". אלה הם שירים עבריים שופעי שיבוצים מן הארמית של הקבלה, ובכללם שירים שכותרותיהם כתובות ארמית או ארמית למחצה, כגון "רזא דשבת", "צלזתא דליליא".¹⁵² גם הכותרות לשערים יש מהן הנושאות שם ארמי, כגון "בין שבילין דרקיעא לשבילין דארעא".¹⁵³ עניין זה, שהנושא שהכותב עוסק בו משפיע על לשונו, אינו חדש. ויש לו מקבילות כבר בתקופה קדומה (אפילו במקרא); ואכמ"ל.

ב. תפקידים בלשניים

נעמוד עתה על שני תפקידים חשובים ביותר שהארמית ממלאת בלשון החיה, והם שייכים כולם למישור הבלשני.

הכפלות

44. ריכוזי תחת ידי עשרות רבות של זוגות מילים או שרשים, אחד עברי אחד ארמי, המשמשים זה בצד זה; כלומר לפנינו כפלות (דובלטות). ברבים מהם נוצל קיומו של הזוג לכידול סמנטי כלשהו. יש שהשורש הארמי והעברי זהים והמילים נבדלו זו מזו רק בגלגולי ההגה והצורות בשתי הלשונות, כגון שְׂאֵלָה וּשְׂאֵלְתָה מן שא"ל. ויש שבני הזוג שווי גיזרון, כלומר מוצאם השמי הוא אחד, אלא שנבדלו זה מזה גם בשינויים המתחייבים מחוקי מעתקי ההגיים החוצים בין שתי הלשונות, כגון שְׁלוֹשׁ וְתֵלֶת, אֶזֶן וְאֶדְנָה. ויש סוג שלישי: כפלות סמנטיות, דהיינו זוגות שהשרשים שלהם בשתי הלשונות שונים זה מזה בתכלית אלא שהסמנטיקה מחברת אותם, כגון יֵצָא וְנָפַק, מַעֲשֵׂה וְעִבְדָּה. ולא מנינו כאן אלא שלושה סוגים עיקריים.¹⁵⁴ יודגש שבדרך כלל בהיבדלות שחלה בעברית שלנו בין שני בני

151. ליבס, המשיח של הזוהר, עמ' 235, בית ד.

152. שנהוד, חקל תפוחין, עמ' מ-מא, מב-מג.

153. שם, שער שלישי, עמ' עב. אני מודה לידידי פרופ' דוד טנא ז"ל ולאחי פרופ' מאיר בראשר יבלח"א על שהפנו את תשומת לבי לקובץ שיריו של שנהוד.

154. ויש עוד סוגים, כגון הסוג הנוסף הנזכר להלן (סעיף 46) והמודגם בצמד מְשַׁמֵן/מְתַמֵן.

הכפלה בן הזוג העברי שומר על ההוראה המקורית ומביע את המשמעות הכללית יותר, ובן הזוג הארמי מתייחד להוראה משנית ספציפית יותר, השונה במעט או בהרבה מן ההוראה המקורית.

45. והרי הדגמה מפורטת מעט:

אָרְךְ / אַרְךָ ה: השורש אר"ק הארמי משמש בעברית שלנו כפועל: הָאָרְךְ בחשמלאות, כלומר 'חיבר לארץ', וכן הסביל הָאָרְךְ, ועל ידם שם הפעולה הָאָרְךָ; ושם העצם אָרְךָ מציין 'מתקן תיל המחבר מכשיר חשמלי עם האדמה'. אבל יש להעיר שמתחילה כשנשאל השורש אל העברית הוא שימש שימוש מקביל בלא הבדל הוראה מן הארמית, כגון בפיוט לסליחות (כמנהג הספרדים ובני עדות המזרח): "בטרם שחקים וארקים נמתחו, ועד לא מאורות זרחו, והארץ כבגד תבלה ושמים כעשן נמלחו".

יָצָא / נָפַק: נפ"ק משמש בביטויים ארמיים המשתבצים בכתיבה ובדיבור, כגון "פוק חזי מאי עמא דבר", כהוראה הרגילה של יָצָא בעברית. וגם בצמד יָצָאָנִית ונִפְקָנִית אין הבדל בהוראת השרשים. אבל בלשון הצבא הונח נפ"ק בבניין הכבד להוראה מיוחדת כלשהו: נָפַק – עניינו 'הוציא ציוד מן המחסנים לשם חלוקה', וכן הסביל נָפַק ושם הפעולה נָפֹק; והשם נָפַק – 'ציוד שנופק לחייל'. ורווחת צורת הבניין הגורם הַנְּפִיק בלשון הכלכלה: הַנְּפִיק או הַנְּפִק מטבע חדש, וכן הַנְּפִיקו איגרות חוב או מניות ובולים, וממנו שם הפעולה הַנְּפִיקָה. לכל ההוראות הללו אין יצ"א העברי משמש למעשה.

רָץ / רָהַט: השימוש של רָהַט בהוראה רגילה, כמו רָץ העברי, מצוי בספרות, כגון "פנו ימינה ורהטו בחלקה זו והגבירו מהירות" (יזרה). לידו נשתגר שימוש של רה"ט בעיקר על שטף הכתיבה והקריאה, כגון בצירופים כתיבה רְהוּטָה וקריאה רְהוּטָה, וסתם רְהִיטוּת היא רהיטות בדיבור או בכתב.

מְחִזְרֵר / מְחִדְרָה: מעיקרא הוא מְחִזְרֵר הוא מְחִדְרָה, שאינו אלא מְחִדְרֵר בחתימת הידוע הארמית; וכשעברה המילה אל העברית נתפרשה חתימתה כסימן הנקבה.¹⁵⁵ אבל מה שחשוב לענייננו הוא שהוראתה נתייחדה למהדורה של ספר או למהדורת חדשות ברדיו או בטלוויזיה, ונגזרו ממנה הַחִדְרֵר וּמְחִדְרֵר. כנגד זה מְחִזְרֵר העברי משמש בעיקר במעגלי הזמן, כגון מחזור גשמים, מחזור זרעים ומחזור התפילות של החגים.

155. ראה לעיל סעיף 20; וראה מה שכתב ברויאר, שינוי המין.

שָׁאֵלָה / שְׂאֵילָתָה: זו וזו עניינן אחד מעיקרא. אלא שבלשון ימינו נתעגן בשְׂאֵילָתָה¹⁵⁶ המשמע של שאלה פורמלית-פומבית, בעיקר בכנסת ובמועצות עיריות ובשאר מוסדות כיוצא בהן. ולפני זמן מה קלטו אוזניי את שם התואר "שאלתן" לאחד מחברי הכנסת המרבה בשאליתות,¹⁵⁷ אך כינוי זה נשאר בינתיים שימוש חד-פעמי לשעתו.

46. פעמים שהפנייה אל בן הזוג הארמי היא בשל כורח בלשני המבקש למנוע דר-משמעות בלשון. אין לך דוגמה יפה לעניין זה מן הכפלה מְשַׁמֵּן וּמְתַמֵּן. ראוי לו לבינוני מְשַׁמֵּן, שנגזר מן שְׂמוֹנָה, שיביע את שמו של המצולע בן שמונה הצלעות, אוקטגון, בדומה לְמִשְׁלֵשׁ, לְמִרְבַּע, לְמִחְמָשׁ וכיוצא בהם. ואכן כך נקרא האוקטגון – מְשַׁמֵּן – בפי אברהם בר חייא בספרו על המשיחה והתשבורת. אלא שאחיו מְשַׁמֵּן מן שְׂמֵן נמצא, כנראה, מעכב בעדו כלשהו. כדי להימנע מביטוי כעין "משומן של מתכת משומן בגריז" נסתייעה העברית בשורש תמ"ן הארמי, ומכאן המונח מְתַמֵּן לאוקטגון.¹⁵⁸ והוא השורש המתגלה גם בתְּמֻמֻן (Octopus vulgaris). אך לא תמיד המהלך המתואר הוא הגורם לבחירת השורש הארמי, כמו בהעדפה הבולטת של תְּנִינִי על פני שְׂנִינִי,¹⁵⁹ כגון שורש תְּנִינִי במקום שורש שְׂנִינִי.

47. כך אפשר להוסיף ולמנות רשימה ארוכה של כפלות, בדלות כמשמעות, המשמשות בעברית שלנו, למשל: אֶזֶן וְאֹדָנָה (וגם אָנָה), פֶּזֶר וּבְדָר ונגזריהם, מְשַׁל וְאִמְתָּלָה,¹⁶⁰ קִיץ וְקִיט (קִיטָנָה וְקִיטָן), פְּרִזֵּל וּבְרִזְלִי מְכָאן, פְּרִזֵּל וּמְפְרִזֵּל מְכָאן, וכן שְׁלַח וְשִׁדָר, תּוֹשְׁבַת וְתוֹתְבַת, כָּסָא וְכוּרְסָא שנתגלגל לְכַרְסָא, צָחַק וּגְחָךְ

156. מילון אבן-שושן מביא את הניקוד המורש שְׂאֵלְתָא/ה (השווה למשל דניאל ד 14), אבל גם את הניקוד הנוהג בימינו שְׂאֵילְתָא/ה.

157. הנחתי, ספק ברצינות ספק בצחוק, שאדם למדן יקרא לחבר כנסת כזה "בעל שאליתות"; ומששאלתי לפני ימים אחדים חבר כנסת מן המפלגות הדתיות על אחד מחבריו המרבים בשאליתות, אמר לי: "הוא היה מת להיקרא 'בעל השאליתות'" (אולי מי שאינו מכיר את רב אחאי גאון בעל השאליתות, ומכיר בקושי רק את הרחוב בירושלים הנושא את שמו, לא יתמה על הדבר...).

158. ראה בן-חיים, לשון עתיקה, עמ' 47.

159. מילון אבן-שושן רושם את שניהם; אבל במציאות הכול יודו שבקרב הבלשנים רווח יותר תְּנִינִי מן שְׂנִינִי, ולמעשה כמעט אין שם התואר השני משמש.

160. ויש שיצרו את אִמְשְׁלָה; אבן-שושן מביא ציטטה מקלוזנר (כלום הוא הראשון שהשתמש בה? הדבר טעון בדיקה).

וחיף, צפּרן וטפּר, ¹⁶¹ מַעֲשֶׂה וְעֵבְדָה, שְׁאֵלָה וּבְעֵיָה, קָטָן וּזוּטָא אוּ זוּטָר, (שְׁדָה <) שְׁדָאוֹת מוֹל חֶקְלָאוֹת וְחֶקְלָאֵי, חֲדוּשׁ וְרִבּוּתָא, הֶעְלָה וְהֶסִיק, ועדיין הרשימה ארוכה (מקצת הכפלות קיימות כבר דורות הרבה).

48. במישור זה הארמית משמשת לעברית מה שהלטינית משמשת ללשונות אירופה החדשות, כגון coucher ('שכב', 'השכיב') ו־colloquer ('לסדר לפי עדיפות', 'לשים במקום נידח') בצרפתית, שהן גלגולים נבדלים של collocare בלטינית; אלא שהראשונה היא מילה צרפתית רגילה, והשנייה שאילה מלומדת ישירה מן הלטינית.¹⁶² וזה היחס שבין feuille ('עלה', 'דף נייר') ובין folio ('גליון נייר בגודל מסוים' וכיו"ב): הראשונה היא מילה שעברו עליה הגלגולים שעברו על הצרפתית, והשנייה היא צורה לטינית.¹⁶³ וכן הכפלה habla ('דיבור'), fábulas ('משל') בספרדית: הראשונה היא מילת יסוד בספרדית, והשנייה היא צורה שאולה מן הלטינית.¹⁶⁴ ויש שבנות הזוג בכפלה משקפות שתי צורות דיאלקטיות בתוך לשון אחת, כמו chaise ('כיסא') ו־chaire ('בימה', 'דוכן', 'קתדרה של פרופסור'), שהן שני גילויים דיאלקטיים בתוך הצרפתית של השם הלטיני cathedra.¹⁶⁵ ועתים משקפת הכפלה שני שלבים בתולדות כניסת המילים הלטיניות ללשון אחת, כגון cella ('חדר') בלטינית ששתיים מתוצאותיה משמשות בגרמנית בהוראות שונות זו מזו: Zella עניינה 'חדר קטן', 'תא' (כגון תא הנזיר במנזר), ו־Keller הוראתה 'מרתף'.¹⁶⁶ ופעמים שהזוג מורכב ממילה מקורית וממילה שנשאלה משפה אירופית אחרת, כגון chevalier – 'אביר', מילה בצרפתית מקורית, ו־cavalier – 'פרש', 'רוכב', שנשאלה לצרפתית מן האיטלקית.¹⁶⁷ וכן cellulaire – 'תאי', 'בעל תאים', שם תואר צרפתי מקורי,

161. ראה לעיל סעיף 21.

162. ראה דה סוסיר, עמ' 214.

163. דוזה (מילון, עמ' 313) מציין מראה מקום ראשון בצרפתית: folium משנת 1609, שהתגלגלה מן in folio הלטינית (שהיא עצמה גלגול של folium הלטינית), ובעמ' 303 הוא קובע ש־feuille (תיעוד ראשון משנת 1160) היא גלגול של folia, שהיא הריבוי הסתמי של folium.

164. דוגמה זו למדתי מפיו של ד"ר מרדכי מישור.

165. ראה דה סוסיר, עמ' 214.

166. דוגמה זו למדתי מפיו של ידידי פרופ' פרנסואה דרייפוס המנוח.

167. השווה דה סוסיר, עמ' 214.

ר-cellular, המשמשת מראשית המאה העשרים בהוראת 'אריג רשתי', על פי שם התואר האנגלי השאול.¹⁶⁸ ויש מה להוסיף ולומר בסוגיה זו.¹⁶⁹

התחיליות

49. העברית החדשה נסתייעה מן הארמית גם בתחום התחיליות. ההיזקקות ללשונות אירופה, לעולם החשיבה שלהן ולטרמינולוגיה אירופית שופעת היא יסוד מוסד בלשונו בין שנרצה בין שלא נרצה. התחיליות היווניות והלטיניות שנתגלגלו ללשונות אירופה החדשות בכל מיני צורות ועשו בהן פירות (ונוספו עליהן חדשות) חיפשו גם הן מקבילות בלשונו. העברית החדשה, בייחוד במינוח שנעשה מחוץ לוועד הלשון ומחוץ לאקדמיה¹⁷⁰ (וגם בפעולתם של מוסדות אלו), השתמשה בהרחבה בתחיליות עבריות, למשל: עַל (עַל-אָנוּשִׁי), אֶל (אֶלְחוּטִי, אֶלְחוּשִׁי, ומכאן אֶלְחוּשׁ וְעוּד) ואפילו טְרוֹם, גלגולה של טַרְם (טְרוֹם-צָבָאִי; כנראה בהשראת הכתיב "בטרום" לקרי בְּטָרִם ברות ג 14), וכיוצא בהן. אבל גם הארמית סייעה הרבה בתחום זה ומילאה את התפקיד שמילאו היוונית והלטינית בלשונות אירופה החדשות. כגון חֵד כתרגום של mono, דו כתרגום של δύο¹⁷¹ או של bi באנגלית, תְּלַת כתרגום של tri באנגלית, וכך בְּתַר (post), קְדַם (pre), פַת (sub ו-under באנגלית ומקביליהן בלשונות אחרות). ולא נזכיר כאן אלא דוגמות ספורות: חֵד-גוֹנִי (monotonous באנגלית, monotone בצרפתית) וכן חֵד-פְּעָמִי, חֵד-שְׁנָתִי ועוד; דוּ-לְשׁוֹנִי (bilingual באנגלית, bilingue בצרפתית)

168. על משמעות המילים ראה בנית, מילון. על גיזרון המשותף ראה דווה, מילון, עמ' 145, בערך cellule. הוא קובע שם שהצורה המקורית בצרפתית מתועדת כבר בשנת 1740, ואילו הצורה השאולה מאנגלית מתועדת לראשונה בשנת 1904.

169. ונעיר כאן שלעתים משמש לא זוג מילים (כפלה) כבידול משמעות אלא שְׁלִשָּׁה (או שְׁלִשָּׁה). דוגמה יפה לכך מן העברית שלנו: (א) פְּלִבָּה העברית משמשת כפשוטה (ולעתים גם בהשאלה); (ב) פְּלִבְתָא, בגלגולה בידיש "קלאפטע" (ראה קרוא, מילון הארמית, עמ' 89, המביא את הניקוד פְּלִבְתָא), היא כינוי למרשעת; (ג) צִ'לְבָה, הגייתה הכפרית של כלבה הערבית, ציינה, לפחות בדור הקודם, 'יריב', ובלשון הילדים 'מי שנמצאים אתו במצב של ברוגז' (כיום נתגדר שימושה). מפי ד"ר מישור שמעתי על שלשה בספרדית: limpio (הצורה הספרדית) הוראתה 'נקי', limpido (הלטינית) משמעה 'צח', ועל ידן עוד צורה ספרדית - lindo - 'יפה'.

170. השווה למשל אלקלעי, מילון אנגלי-עברי, בערכים הפותחים ב־mono, bi, tri.

171. המילה דו עצמה שאולה בארמית מ־δύο היוונית.

וכן דו־אופֶן, דו־חֶדְשִׁי, דו־מְשַׁמְעִי, דו־עֶרְפִי, דו־פְּרָצוּפִי,¹⁷² דו־תְּנוּעָה; תֵּלֶת־מְדִי (tridimensional), תֵּלֶת־צְבָעִי (tricolor באנגלית, tricolore בצרפתית) וכן תֵּלֶת־שָׁנָתִי, תֵּלֶת־אֵיבָרִי ועוד; בְּתֶרֶם־מְקָרְאִי (postbiblical באנגלית, postbible בצרפתית) וכן בְּתֶרֶם־עֲרִיכָה,¹⁷³ בְּתֶרֶם־חֶזֶק־לִי,¹⁷⁴ בְּתֶרֶם־קוֹנְגְרֶס; קֶדֶם־רְפוּאִי (premedical) וכן קֶדֶם־צְבָאִי, חֲנוּךְ קֶדֶם־מְקָצוּעִי, קֶדֶם־הִיסְטוֹרִי; תַּת־מַיִמִי (submarine או subaquatic) וכן תַּת־אֲלוּף, תַּת־קַרְקָעִי (underground), תַּת־מְקַלָּע, תַּת־תְּזוּנָה וכיו"ב. מיותר להעיר שהתחיל מהלך כתיב דבוק של התחליות הללו, לפחות במקצת הצירופים, כגון "חדגוני", "חדופן" (=חד־אופן), וגם התחביר (ובכלל זה התחביר התקני) משקף זאת: הדו־תְּנוּעָה ולא (רק?) דו־תְּנוּעָה, החד־אֵיבָרִי ולא חד־הָאֵיבָרִי. ובוודאי רק הַתַּת־אֲלוּף ולא תַּת־הָאֲלוּף.

לסיכום, בזה (בנושא הכפלות) וגם בזה (בתחליות) מילאה הארמית, לשון הלימודים היהודית, את התפקידים אשר מילאו לשונות המלומדים האירופיות (היוונית והלטינית)¹⁷⁵ ולשונות ולהגים אירופיים אחרים בלשונות אירופה החדשות.

דברי התימה

50. סיכום. הצענו את הרקע לסוגיה, ניסינו לתאר את מצב המחקר ופרשנו שלושה מן הנושאים הכרוכים בבירורה: מקורותיו של הרכיב הארמי ודרכי

172. אבל בצירוף "דו־פרצופין" שבמדרש ("בשעה שברא הקב"ה אדם הראשון דו פרצופין בראו ונסרו" וכו' (ויקרא רבה יד, א [מהדורת מרגליות, עמ' רצו]; ושם צוינה גם הגרסה "דיפרצופין") אין לפנינו תחילית אלא דו כפשוטה, כשם מספר רגיל בנסמך, והביטוי כולו הוא ביטוי חלופי ל"שני פרצופין".

173. על פי מובאה ממאמר של איתמר גרינוולד: "עורך בטר עורך אינו יוצא מחזקת עורך; ומחקר מחשבת חז"ל המוכר לנו היום יש בו מן הסממנים של בטר־עריכה" (גרינוולד, המתודולוגיה, עמ' 176).

174. התואר בְּתֶרֶם־חֶזֶק־לִי מופיע בשם עבודת הגמר של עוקשי (המילים הארמיות).

175. וראה דבריו של שפירא (לשונות במגע, עמ' 294): "טקסט ליצני גדוש גזעים צרפתיים וסופיות לאטיניות ממציא לנו מולִיֵר בתמונה האחרונה של הקומדיה 'החולה המדומה' [...] בתרגומו למחזה חיבר אתרמן מין 'חד גדיא' שרבות ממליו הן גזעים עבריים וסופיות לאטיניות, והוא מתובל במנה גדושה של ביטויים ארמיים שנועדו לשקף את מעמד הביטויים הלאטיניים בצרפתית המלומדת של המאה הי"ז".

כניסתו אל העברית, בחינה בלשנית מפורטת שלו ותפקידים סגנוניים-חברתיים ובלשניים שהוא מילא וממלא בעברית. ביקשנו להרחיב את היריעה לנושאים אחרים, אלא שהמסגרת שקבענו לנו כבר נפרצה דייה. ואף על פי כן שיקענו חומר נוסף בהערות ובסעיפי משנה לא מעטים. מכל מקום כל דברינו כולם הריהם בבחינת מבוא ולא סוף דבר; הם מכוונים לפתוח מחדש את הנושא. ברור שלא עלינו המלאכה לגמור, אף אין זו השעה ולא כאן המקום.

51. צמצום משקלה של הארמית. ועוד זאת, זה כשלושת אלפים שנה הארמית מלווה את העברית, למן עברית המקרא בימי הבית הראשון, דרך גלות בבל וימי הבית השני¹⁷⁶ ובתקופת חיותה של לשון חכמים בדיבור פה וכלשון ספרות,¹⁷⁷ עד אשר הורישה את העברית כלשון הדיבור של היהודים;¹⁷⁸ אחר כך היא נעשית לשון כתיבה נלווית אל העברית בימי התלמודים ולאחריהם, וכעבור מאות שנים היא מתמזגת בעברית של חטיבות מסוימות והופכת אותה לשון בלולה עברית וארמית.¹⁷⁹ עם הופעת המשכילים העברית מנתקת את עצמה מן הארמית וממליצותיה.¹⁸⁰ אבל עם עליית סגנון הכתיבה החדש ("הנוסח החדש") בתקופת התחייה – בלשונם של מנדלי וחבריו ותלמידיו הארמית חוזרת. היא שבה בהיקף לא מבוטל, ואף נועדו לה תפקידים חשובים, אלא שביקורתם של טהרנים וחידושיהם של מניחי מונחים, ובייחוד התגבשותה של העברית המדוברת בשני הדורות האחרונים כמהות לעצמה וכמהות בעלת עצמה גם בלשון הספרות¹⁸¹ והתמעטות ידיעת הארמית אפילו בקרב שכבות המשכילים – כל אלה

176. השפעת הארמית על העברית במקרא לכל אורכו נידונה בהרחבה בספרו של וגנר (ארמית).

ולא כאן המקום להידרש לליקויי הרבים של ספר זה.

177. בהשפעת הארמית על לשון המשנה עסק יצחק גלוסקא במונוגרפיה החשובה ורבת ההיקף שלו (גלוסקא, השפעת הארמית).

178. חומר חשוב על השפעת הארמית על העברית במקרא ובלשון חכמים (הן ביסודות משלה הן כמתווכת במעבר מילים מלשונות אחרות) נמצא אצל טור-סיני, מילים שאולות (וראה במיוחד בחלקו האחרון של המאמר). דיון מתומצת ביחסי העברית והארמית נמצא אצל קוטשר, העברית ובנות לווייתה. וראה גם קוטשר, מילים ותולדותיהן (אפשר לאסוף את החומר הארמי בעזרת המפתח לספר שבעמ' 127); קוטשר, בבואה. קוטשר כמעט לא דן במקומה של הארמית בעברית שלאחר תקופת התלמוד.

179. ראה מה שהובא לעיל בהערה 10.

180. אך ראה מה שכתבנו לעיל בהערה 19.

181. וכבר הסופרים הראשונים, סופרי המופת, צמצמו בעצמם את היקף היסודות הארמיים בחיבוריהם (עיין לעיל הערות 106, 150).

שבו וצמצמו את היקף היסודות הארמיים.¹⁸² אף שהארמית ניכרת בעברית בת מינו בכמה וכמה גזרות, נוכחותה מוגבלת יחסית. יש בעברית יותר יסודות משוקעים מסוגים אחדים משיש בה מילים ומטבעות משובצים. בניסוח מכליל אפשר לומר שצמצום משקלה של הארמית (המשובצת) הוא פרק חשוב בתולדותיה של העברית החדשה. מי שיידרש למילונו של קרוא (מילון הארמית), יגלה שרבים משלושת אלפים הערכים הכלולים בו נדחו מן העברית החיה בכתב ובעל פה או נתקיימו בשוליה בלבד. אבל היסודות שנשתקעו הרימו תרומה לא מבוטלת בגיבוש אוצר המילים של העברית שלנו.

52. משאלות. ואולם עלינו להדגיש שרק כינוס מקיף וכולל של אוצר המילים של לשוננו הכתובה והמדוברת יאפשר הערכה משלם של המרכיב הארמי ובחינה חוזרת שלו, הן בנושאים שפתחנו בהם כאן הן באלה שלא קרבנו להם כאן ועכשיו. דין הוא שייבדקו קורפוסים של סופרים כל אחד לעצמו וחטיבות חטיבות, ושיחקרו חטיבות נפרדות של הכתיבה העניינית (הלא-אמנותית שמחוץ לספרות היפה), כגון לשון העיתונות (וגם בה לא הכול אחיד) ולשון הכתיבה העיונית במדעי היהדות, במדעי הרוח הכלליים ובתחומים אחרים. כמובן צריך לבחון גם מאגרים של לשון הדיבור ברבדים חברתיים שונים זה מזה. כינוס של טקסטים, כגון אלה שהזכרנו כאן ואחרים, הוא צורך השעה. דוגמה מצוינת לכינוס כזה הוא המאגרים של מפעל המילון ההיסטורי ללשון העברית של האקדמיה ללשון העברית לתקופה החדשה.¹⁸³ לכשיכונסו האוספים המוצעים, הם ישרתו כמובן גם תחומים אחרים בחקר העברית החדשה באוצר המילים, בדקדוק ובסגנון; כך נוכל לעמוד על ייחודי סופרים ועל אפיוני ספרים, נתוודע אל לשון הדיבור של יחידים ושל קבוצות,¹⁸⁴ ויהיה אפשר להעמיד חטיבות נבדלות של הלשון הכתובה מול משלבים בלשון המדוברת. ובכלל תתמעטנה ההשערות ויתרו ספקות הרבה. וכבר מועד לחזון.

182. בכלל הארמית היהודית ללהגיה היא בלא שום ספק הלשון היהודית בה"א הידיעה; ובמסגרת התפקיד שמילאו לשונות היהודים בעברית היא תופסת מקום ראשון במעלה. המגע המתמיד בין הארמית ובין העברית במשך כשלושת אלפים שנה הוא פרק מרשים בתולדות העברית לתקופותיה. אמנם בעת החדשה השפעתה של היידיש על לשוננו מכרעת יותר, אבל אין בדבר כדי להחליש את כוחה עתיר השנים של הארמית.

183. ראה לעיל סעיף 12.

184. דוגמה של קורפוס בתחום לשון הדיבור שהניב פרות משובחים היא עבודתו של בן-טולילה, יוצאי מרוקו.

נספח

53. לעיל (הערה 107) ויתרתי על הדגמה מן הסופרים הראשונים, אך כאן אתן הדגמה מן הסופרים החדשים, משלושה ספרים שהופיעו בעשור האחרון ונכתבו בידי שלושה סופרים השונים זה מזה בדברים הרבה.

54. בדקתי באופן שיטתי את שבעים העמודים הראשונים של "הינומת כלה" לשמיר (הכוללים יותר מ-18 אלף מילה) ומצאתי בסך הכול כשלושים יסודות ארמיים. רבים מהם הם מילים וצירופים שנשתקעו בעברית, למשל: הברנש (עמ' 6), מלעילית (עמ' 8; המילה משמשת כתואר הפועל), מרכאות (עמ' 36), אורח פורח (עמ' 60; בבואה); אבל יש גם כמה מילים וצירופים משובצים, למשל: ניחא (עמ' 6), בניחותא (עמ' 31), טבין ותקילין (עמ' 44), רחמנא ליצלן (עמ' 56), ובמקום אחד יש אפילו צפיפות מה בשיבוץ (ראה לעיל סעיף 40).

55. אצל עמוס עוז המצב דומה. בדקתי את הספר "קופסה שחורה" כולו. ב-224 עמודים, הכוללים יותר מ-65 אלף מילה, מצאתי פחות מחמישים יסודות ארמיים מכל הסוגים. רובם מילים מושרשות בעברית, למשל: משכנתא (עמ' 10), ממילא (עמ' 27), עובדה (עמ' 97; כבר כתובה בה"א ולא באל"ף), לגמרי, זוטות (עמ' 176), רבותא (עמ' 194), דחליל (עמ' 195), שכיב מרע (עמ' 214). רק לעתים אתה מוצא פתגם ארמי; ואלו הדוגמות: קיש קיש קריא (עמ' 229), די (ברמיזא) לחכימא (פעמיים): "אקווה כי די גם ברמיזא לחכימא" [עמ' 53], "ואיפרד מנושא מביך זה במלים העתיקות 'די לחכימא'" (עמ' 99; יושם נא לב שבמקום האחרון הוכתר הניב הארמי בחותם "מלים עתיקות"). בסיפור זה של עוז, המשקף הוויי חיים ישראלי בשנות השבעים האחרונות (1976), בולטת כמותם של המילים האירופיות ובעיקר של מילים וצירופים מאנגלית, וגם משפטים שלמים באנגלית (ובכתיבה אנגלית!). וגם דמות מסורתית כמיכאל סומו אין לשונה טבועה באלמנטים מסורתיים במיוחד (אולי משום שמדובר בבעל תשובה עם הארץ, נלעג כלשהו; אבל יושם נא לב איך חתם סומו את דבריו בסיום הספר). אפילו כשנדרש הסופר להביא את לשונם של שני פסקי דין, אחד של בית הדין הרבני ואחד של בית המשפט המחוזי (עמ' 37-38), לא הרגיש צורך לשבץ ארמית; ובכך, לפי דעתי, הוא לא פגע כלל במציאות הלשונית של התקופה שצמצמה את השימוש בשיבוצים ארמיים.

56. אצל הראבן בדקתי את כל הסיפור "נביא", הכולל פחות מ-15 אלף מילים.

אמנם התקופה המתוארת היא תקופת כיבוש הארץ בימי יהושע, ואווירה מקראית-כנענית שולטת בספר, ובכל זאת הוא מלא יסודות מלשון חז"ל ואפילו מלשון ימינו (הרי דוגמות מהעברית בת ימינו: אי־שקט [עמ' 23], לבנבן [עמ' 29], עֵבִירוֹת [עמ' 52], מעצבות את הדיבור [עמ' 54; לא רק המילים אלא המושג כולו שייך לימינו]) ומשפטי זיקה חסרי שֶׁ/אֲשֶׁר: בכל מקום בו עברו (עמ' 34), הרגע בו נראו (עמ' 33). אבל המרכיב הארמי מצומצם להפליא, פחות מעשרים יסודות: אירע (עמ' 10, 67, 72), גומחה (עמ' 14, 53; ראה לעיל סעיף 18), סחור סחור (עמ' 42), אדישות (עמ' 27). ואופייני ביותר הצירוף "בית מבטש הצמר" או "בית המבטש" (שתי ההיקרויות בעמ' 26) – השורש בט"ש נשאל מן הארמית כבר בימי הביניים ועשה פרות בעברית; המילה מִבְּטֵשׁ עצמה, אף שריח הצמר הנודף ממנה עשוי לשוות לה הוד קדומים, היא חידוש גמור במונחי האריגה של ועד הלשון (משנת 1947) לציין את המכונה לכבישת הצמר ולדחיסתו (fulling machine). למעשה אין כאן יסוד אחד שצורתו הארמית מסגירתו; הווה אומר: כולם יסודות משוקעים. רק עין בוחנת יכולה לחוש שיש יסודות ארמיים בכל הדוגמות הנזכרות מן הסיפור "נביא".